

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Історичний факультет
Наукове етнологічне студентське товариство (НЕСТ)
кафедри археології та етнології України

Відгомін лихоліття

*Спогади очевидців Голодоморів 1932-1933 і 1946-1947 рр.,
а також періоду нацистської окупації,
записані студентами історичного факультету
ОНУ ім. І.І. Мечникова*

Одеса
2014

ББК 63.3(4УКР)62
УДК 94(477)»1932/1947»

Редакційна колегія:

Кузнецов В.А., голова Наукового етнологічного студентського товариства (НЕСТ) кафедри археології та етнології України (секретар)

Кушнір В.Г., доктор історичних наук, професор (науковий редактор)

Петрова Н.О., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Сминтина О.В., доктор історичних наук, професор (науковий редактор)

Стрельцова А.В., секретар Наукового етнологічного студентського товариства (НЕСТ) кафедри археології та етнології України

Відгомін лихоліття. Спогади очевидців очевидців Голодоморів 1932-1933 і 1946-1947 рр., а також періоду нацистської окупації, записані студентами історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2014. – 104 стор.

На сторінках даної збірки публікуються інтерв'ю, котрі взяли студенти історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова у мешканців Одеської, а також Вінницької, Закарпатської, Київської та Кіровоградської областей, що пережили Голодомор 1932-1933 або 1946-1947 рр., або період нацистської окупації. Крім того, збірка доповнена аналітичними статтями студентів, що присвячені історичним та етнологічним проблемам Голодоморів, а також впливу останніх на традиційну культуру народів України.

Збірка рекомендується етнологам та історикам, краєзнавцям, студентам і учням загальноосвітніх шкіл.

Автори статей та інтерв'юери несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Розробник обкладинки – Качаленко Д.

ISBN 978-617-7111-71-8

ЗМІСТ

Вступне слово	5
Дослідницькі статті	
<i>Пащенко В.</i> Утвердження Олександром Шліхтером більшовицької продовольчої політики в Україні у 1919 р. як одна з передумов Голодомору 1932-1933 рр.....	7
<i>Петрова А.</i> Усна історія про українців та євреїв Одещини в часи Голодомору 1932-1933 рр. та Другої Світової війни	20
<i>Петрова А.</i> Вплив Голодомору 1932-1933 рр. на культуру та побут населення (на прикладі Миколаївського району Одеської області)	25
<i>Борлак І.</i> Трансформація традиційної культури в роки голоду 1946-1947 рр. в селі Дмитрівка Болградського району Одеської області	31
Публікації інтерв'ю	
<i>Алексєнко Валерій Дем'янович</i> (м. Одеса)	40
<i>Бровко Світлана Володимирівна</i> (м. Одеса).....	42
<i>Горун Валентина Семенівна</i> (м. Одеса).....	43
<i>Добрусєва Анна Михайлівна</i> (м. Одеса)	44
<i>Ємельянова Валентина Іванівна</i> (м. Одеса)	48
<i>Задорожна Людмила Олександрівна</i> (м. Одеса).....	50
<i>Пеліховська Анна Володимирівна</i> (м. Одеса)	51
<i>Сорочинська Л.І.</i> (м. Одеса).....	52
<i>Чабан Володимир Якович</i> (м. Одеса)	53
<i>Ладиненко Марія Іванівна</i> (Одеська обл., Березівський р-н, с. Заводівка).....	55
<i>Колейчук Віктор Миронович, Колейчук Галина Яківна</i> (м. Білгород-Дністровський)	57
<i>Шаповалов Федір Григорович</i> (м. Білгород-Дністровський).....	62
<i>Половська Світлана Федорівна</i> (Одеська обл., Біляївський р-н, с. Маяки).....	63
<i>Жиган (Яворська) Зінаїда Мартіянівна</i> (Одеська обл., Кодимський р-н, с. Слобідка).....	64

<i>Бідна Наталія Захарівна</i> (Одеська обл., Комінтернівський р-н, с. Сербка)	68
<i>Нікитич Зінаїда Опанасівна</i> (Одеська обл., Комінтернівський р-н, с. Сербка)	69
<i>Приложенко Віктор Петрович</i> (Одеська обл., Комінтернівський р-н, с. Сербка)	70
<i>Довгань Віктор Ігнатович</i> (Одеська обл., Красноокнянський р-н, с. Малаївці)	71
<i>Гармацький Костянтин Андрійович</i> (Одеська обл., Красноокнянський р-н, с. Новосамарка)	75
<i>Гусак Леонід Ігорович</i> (Одеська обл., Красноокнянський р-н, с. Новосамарка)	76
<i>Гортолум Олександр Павлович, Гортолум Марія Захарівна</i> (Одеська обл., Красноокнянський р-н, с. Топали)	77
<i>Ланова Марія Мефодіївна</i> (Одеська обл., Любашівський р-н, с. Петрівка)	81
<i>Павловська Надія Михайлівна</i> (Одеська обл., Миколаївський р-н, с. Скосарівка)	83
<i>Краснобай (Кулініч) Марія Миколаївна</i> (Одеська обл., Савранський р-н, с. Бакша).....	86
<i>Олена</i> (Одеська обл., Саратський р-н, с. Миколаївка-Новоросійська)	88
<i>Одарія</i> (Одеська обл., Саратський р-н, с. Плахтіївка)	89
<i>Подуст Марія</i> (Одеська обл., Саратський р-н, с. Плахтіївка).....	90
<i>Григурко Марія Юхимівна</i> (Вінницька обл., м. Ладижин)	91
<i>Гудзь Віра Захарівна</i> (Вінницька обл., Чечельницька р-н, с. Червона Гребля).....	92
<i>Андрішко Іван Іванович, Андрішко Поліна Іванівна</i> (Закарпатська обл., Іршавський р-н, с. Приборжанське (Задне)).....	94
<i>Іван Голубець</i> (Київська обл., Рокитнянський р-н, с. Бакумівка)	96
<i>Яровий Микола Микитович</i> (Кіровоградська обл., Добровеличківський р-н, с. Корбівка)	99

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дана збірка представляє собою лише невеличкий фрагмент того дискурсу національної пам'яті, що його було започатковано в останні 10-15 років. Дискурсу суперечливого і дискусійного – як на рівні академічному, так і на рівні загальногромадському. Матеріали, з якими читач має змогу ознайомитися на наступних сторінках, також не дають остаточних відповідей про причини, характер голоду 1932-1933 і 1946-1947 рр., перебіг розкуркулення українського селянства тощо.

Неоднозначність матеріалів, що публікуються, впливає з їхньої природи – збірка складається з 32-х інтерв'ю, зібраних студентами історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова за 2008-2013 роки. Крім респондентів з Одеси та Одеської області, наявні також інтерв'ю з мешканцями Вінницької, Закарпатської, Київської та Кіровоградської областей. Публікаціям самих інтерв'ю передують три статті молодих учених, що досліджували передумови Голодомору 1932-1933 рр., усну історію про українців та євреїв під час голоду 1932-1933 рр. та Другої Світової війни, а також вплив голоду 1932-1933 рр. на традиційну культуру українців Буго-Дністроського межиріччя і голоду 1946-1947 рр. – на традиційну культуру гагаузів.

Одразу хочемо присікти бажання скептично налаштованої аудиторії інтерпретувати збірку як чергову спробу дискредитувати СРСР і очорнити період української історії, з ним пов'язаний. Дійсна мета її цілком позитивна: сприяти збереженню тих сегментів суспільної пам'яті, які не можуть бути трансльовані у майбутнє, окрім як у вигляді записаної історії окремих життів. Безумовно, ці історії мають мало спільного із природнім чином ідеалізованими спогадами багатьох представників старшого покоління (але молодшого за те, що пережило голодні та страшні десятиліття) про своє радянське дитинство, міф якого вони часто свідомо прагнуть відтворити у сучасності.

Однак наскільки можна довіряти у плані інформативності спогадам людей, ще старшим за останніх? Людська пам'ять з плином десятиліть неминуче зазнає деформацій: чи то «зливаючи» спогади про різні події в одне (так, у деяких інтерв'ю з людьми, що пережили обидва голоди, не так легко буває зрозуміти, до якого з них відносяться свідчення); чи то «домальовуючись» під впливом уяви, прочитаних книжок, пропаганди. Відтак будь-які записані спогади

потребують кропіткої обробки дослідником, фільтрації та деконструкції. Дана збірка дає лише первинний матеріал, кодифіковані усні джерела для подальших досліджень і наукової праці.

Неважко, втім, побачити і спільне в усіх інтерв'ю. Навіть при всій гостроті їхньої суб'єктивності та вибіркості (якщо респондента не зачепило дане явище, він, скоріш за все, узагальнено повідомить, що такого не було), усі респонденти наводять конкретні факти людських страждань і поневірянь, усі перераховують убогий раціон тих років, усі вказують на руйнацію морально-етичних норм і елементів традиційного селянського укладу. З іншого боку, кожна людина дійсно має індивідуальний досвід і власну думку, отже публіковані інтерв'ю багато в чому будуть суперечити одне одному. Тим самим вони засвідчують неоднозначний і плюральний характер самого історичного процесу, крайність якому надають здебільшого історики та політики. Варто завважити, втім, що більшість респондентів у організації голоду свідомо винуватять «владу», «Сталіна»; у той час, щоправда, як деякі (особливо щодо голоду 1946-1947 рр.) називають «безумовно, засуху».

Отже, пропонується на цих сторінках підбірка інтерв'ю не є підтасовкою чи іншого роду спекулятивним ходом: публікуються усі інформативні матеріали по темі, зібрані студентами в ході польових експедицій.

Насамкінець оговоримо деякі технічні моменти. По-перше, під час укладання збірки переважно зберігалася фонетична передача мовлення респондентів, що призвело до віддаленості текстів від норм літературної мови. По-друге, пропущені респондентами у мовленні, але логічно затребувані сполучники, словесні конструкції додаються у квадратних дужках.

Статті молодих дослідників, якими відкривається дана збірка, є передрукованими з попередніх видань за згоди авторів.

Редколегія висловлює подяку усім респондентам, інтерв'юерам та молодим ученим, що зробили свій внесок для укладання даної збірки!

Редакторський колектив НЕСТу

УТВЕРДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРОМ ШЛІХТЕРОМ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У 1919 РОЦІ ЯК ОДНА З ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

У статті аналізується діяльність Олександра Шліхтера в Україні у 1919 році на посаді Народного комісара продовольства та встановлено зв'язок цієї діяльності з Голодомором в Україні у 1932-1933 роках. Доведено тезу, що саме в період перебування його на цій посаді було закладено основу стосунків з селянством, заснованих на жорстких методах ведення аграрної та продовольчої політики, яка провадилась конкретними особистостями.

Ключові слова: Голодомор, Народний комісаріат продовольства, Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Рада Народних Комісарів, продовольча політика, продрозкладка, комбіди, реквизиції, політичний режим, продовольчі загони, продармія, монополізація, націоналізація, куркуль, експедиції.

На сьогоднішній день в українській історіографії проблема Голодомору 1932-1933 рр. вже досить суттєво вивчена. Визначені основні його організатори та винуватці, науковці намагаються підрахувати точну кількість жертв, з'ясувати основні причини та проаналізувати наслідки, які мала ця трагедія для українського народу. Разом з тим, мало уваги надається особам, які своєю діяльністю та переконаннями безпосередньо вплинули на розгортання безпрецедентної трагедії – Голодомору, яка, без перебільшення, не мала аналогів в історії. Адже він не став наслідком природних катаклізмів чи хвороб. Це була катастрофа, спричинена діяльністю чиновників різного рангу. Виконуючи вказівки своїх керівників, багато з них усвідомлювали, до яких наслідків може призвести їхня діяльність. Але більшість так і не наважились суперечити наказам, продовжуючи методично впроваджувати тоталітарний режим в усіх сферах. Організація Голодомору не була одномоментним процесом. Йому передувала величезна кількість подій, процесів та передумов, які здійснювались конкретними людьми. І, звичайно, подія таких масштабів на величезній території не могла бути здійснена кількома особами. Для цього потрібна була ціла армія з чиновників і виконавців.

Одним з таких чиновників і був Олександр Шліхтер. Він, починаючи з 1919 р. перебував на найвищих державних постах Радянської України: Народний комісар продовольчих справ УСРР (1919 р.), Уповноважений Наркомату Закордонних справ СРСР в УСРР (1923-1924 рр.), Народний комісар земельних справ УСРР (1927-1929 рр.), очолював провідні наукові установи та інститути, які намагались з наукової точки зору обґрунтувати перетворення на селі (президент ВУАМЛІН, віце-президент ВУАН, Голова Ради по вивченню продуктивних сил України). Перебуваючи на зазначених постах, він став одночасно теоретиком і практиком і долучився до тих чиновників, які внесли свій вклад у становлення такого політичного режиму, який дав можливість організувати Голодомор 1932-1933 рр. Тому актуальність теми дослідження полягає в необхідності персоналізувати історію Голодомору 1932-1933 рр.

Проблема причетності Олександра Шліхтера до Голодомору 1932-1933 рр. та його передумов побічно вивчалась в сучасній вітчизняній, зарубіжній історіографії, а також в роботах дослідників української діаспори. В роботах істориків радянського періоду це питання не вивчалось, оскільки сам Голодомор не був предметом вивчення істориків цього періоду. А діяльність цього діяча на посаді Народного комісара Продовольства УСРР у 1919 р. вивчалась як в працях сучасних вітчизняних істориків та істориків діаспори, так і в працях радянських дослідників. Останні, аналізуючи більшовицьку продовольчу політику в Україні, намагались виправдати засоби й методи її реалізації та цілому позитивно оцінювали діяльність цього функціонера в Україні [1; 2; 4; 19; 26].

У сучасній вітчизняній історіографії не існує єдиної думки стосовно ступеню причетності Олександра Шліхтера до Голодомору. На жаль, чимало сучасних праць, як зауважив О.Михайлюк, «обвинувачують радянський уряд у прагненні до невмотивованої сваволі та насильства стосовно селянства. Більшовики буцімто поставили за мету ... знищити якомога більше народу, особливо селян» [14, с. 16]. Така постановка проблеми заважає об'єктивно оцінити суспільно-політичні процеси та діяльність окремих партійних функціонерів. Часто ці праці відзначаються суб'єктивністю, однобокiстю, тенденційністю, емоційним навантаженням, спрощеністю, фрагментарністю, відсутністю цілісного осмислення, хоча, деякі авто-

ри намагаються об'єктивно оцінювати події, що відбувались в українському селі в першій третині ХХ ст. На думку одних дослідників, цей діяч є безпосереднім винуватцем Голодомору, підтвердженням чого є його діяльність протягом 1919-1920-х рр. Цю ж думку підтримує й В. Сергійчук, який, досліджуючи проблеми Голодомору 1932-1933 рр., аналізує більшовицьку аграрну та продовольчу політику, починаючи з 1919 року [20; 24]. Про його діяльність в Україні у 1919 році в своїх роботах згадують такі дослідники, як Я.Малик, Д.Михайличенко та ін. Вони в цілому негативно оцінюють його продовольчу політику та вважають одним з основних винуватців голоду в Україні у 1921-1923 рр. [3; 12; 13].

При розгляді поглядів Олександра Шліхтера стосовно розвитку аграрного сектору такі дослідники, як В. Коцур та Л. Скотнікова, доходять висновку, що він був прихильником жорстких методів колективізації та введення великих обсягів державних замовлень на сільськогосподарську продукцію [21, с. 59]. Що він зневажливо ставився до кооперації, як і інші провідні партійні діячі, вважаючи її безперспективною для радянського господарства [9, с. 108]. А історик М. Фролов, аналізуючи діяльність тогочасної політичної еліти УСРР, робить висновок, що Олександр Шліхтер разом з іншими партійними функціонерами УСРР не насмілився йти врозріз партійного курсу, суперечити курсу партії на колективізацію, закривав очі на голод, що стало «найганебнішою сторінкою як у житті політичної еліти УСРР взагалі, так і конкретно в політичній біографії С. Косіора, В. Чубаря ... О. Шліхтера та ін.» [25, с. 38].

Інша частина вітчизняних дослідників схильна менш негативно оцінювати цю постать в зв'язку із подіями Голодомору. Так, групою дослідників в п'ятнадцятитомному виданні «Україна крізь віки», зокрема в його одинадцятому томі, міститься теза про те, що наприкінці 1920-х рр. цей партійний діяч став непотрібним режиму, в тому числі й через своє бачення проведення аграрної політики, оскільки виступав проти шалених темпів колективізації [23, с. 155-156]. Саме тому він був зміщений зі всіх урядових посад. Подібної думки дотримуються й інші історики: С. Кульчицький, Ю. Шаповал, В. Васильєв та ін. [7; 10]. Вони, апелюючи до теоретичного доробку О. Шліхтера, стверджують, що він був противником високих темпів проведення колективізації. Разом з тим, всі дослідники одноголосно відзначають той

факт, що після того, як його пропозиції стосовно колективізації було відкинуто, він, подібно до більшості керівників УСРР, не протестував проти наміченого партійного курсу, залишаючись мовчазним спостерігачем колективістичних заходів та закривав очі на трагедію українського села.

Історики української діаспори згадують про постать Олександра Шліхтера в комплексі з розглядом соціально-економічних процесів у 1920-1930-х рр. Зокрема, деякі з них покладають безпосередню відповідальність на нього за виникнення голоду в Україні у 1921-1923 рр. [16, с. 75]. Інші дослідники української діаспори часто звертають увагу на факти, котрі, як правило, залишаються поза увагою вітчизняних науковців. Зокрема, вони відмічають, що Олександр Шліхтер провів економічний аналіз аграрного сектору УСРР і один з небагатьох говорив відкрито про необхідність зосередження уваги на економічних причинах виникнення кризи в сільському господарстві [8, с. 132], а причини катастрофи вбачав в невідповідності настанов «нового курсу» і спроможностей сільського господарства УСРР [18, с. 101].

Таким чином, аналіз історіографічної бази засвідчує, що на сьогодні ми не маємо спеціального дослідження, яке б проаналізувало діяльність Олександра Шліхтера в організації Голодомору в Україні. А без її цілісного дослідження неможливо об'єктивно та всебічно розглянути соціально-економічні процеси в Україні у 1920-х – на початку 1930-х рр. Тому мета даного дослідження – висвітлити діяльність Олександра Шліхтера в процесі становлення та утвердження більшовицької влади в Україні зокрема у 1919 році.

Одним з ключових періодів, який вплинув на формування більшовицької влади в українському селі та одним з головних етапів, які призвели до складання передумов, які уможливили організацію Голодомору в Україні став 1919 рік. В січні цього року Олександр Шліхтер очолив Народний комісаріат продовольства УСРР. Прийшовши на цю посаду, він вже мав значний досвід керівництва ключовими державними органами з надзвичайними повноваженнями загалом та в продовольчій сфері зокрема. Ще в жовтні 1917 р. він виголосив своє бачення майбутньої продовольчої політики, яка мала більшовицький характер. Після Жовтневого перевороту він очолив Продовольчий відділ Москви та Московської губернії Московського

військово-революційного комітету, а на початку 1918 р. він почергово очолював Народний комісаріат землеробства та Народний комісаріат продовольства. Під його впливом було ухвалено ряд законодавчих актів, які в подальшому визначали більшовицьку продовольчу політику: «Про облік, контроль і про норми розподілу предметів широкого вжитку» та рішення про хлібну монополію, товарообіг, заготовку м'яса та м'ясних продуктів, транспортування продовольчих продуктів та ін. [17, с. 47]. Вже в березні 1918 р. він призначається на посаду Надзвичайного комісара продовольства Сибіру. Основне його завдання на цій посаді – заготівля зерна та транспортування його в столичні центри [15, с. 7]. А в липні цього ж року він призначений на посаду Надзвичайного продовольчого комісара В'ятської, Пермської, Вологодської губерній, де мав застосовувати продрозкладку з усім її більшовицьким арсеналом: реквізиції, арешти, система заручництва, розстріли, залякування та ін. [11, с. 246]. На вищезазначених посадах він зарекомендував себе як чудовий керівник і виконавець, тому, коли постало питання призначення «на продовольчу роботу в Україні», його кандидатура була підтримана одногосно.

Обійнявши пост Народного комісара з продовольства та маючи значний досвід в насадженні більшовицького режиму на селі та здійсненні продрозкладки, Олександр Григорович мав чітку систему поглядів відносно ведення продовольчої політики в українському селі. Ці погляди можна простежити в численних працях цього функціонера, присвячених цій тематиці. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що він був прихильником жорстких методів ведення продовольчої політики, характерних для більшовицької влади. Разом з тим, окрім силових методів він пропонував застосовувати й адміністративні, оскільки в українському селі, на відміну від російського, лише силові методи не мали б успіху. Забігаючи наперед зазначимо, що його думка виявилась вірною, оскільки в проведенні продовольчої політики у 1919 р. більшовицький режим зробив ставку на силові методи, що призвело до того, що масові селянські антибільшовицькі бунти переросли в справжню війну, внаслідок якої більшовики змушені були на певний час відступити з України.

Єдиним реальним методом здобуття продовольства Олександр Шліхтер вважав продрозверстку, яка успішно вже була

ним апробована в Росії [15, с. 6]. А при визначенні цієї продрозкладки він пропонував керуватися передусім інтересами держави й того скільки їй потрібно, а не інтересами селянства. Окрім того, саме в цей час, в тому числі і в працях Олександра Шліхтера, з'являється таке поняття, як «куркуль», яке згодом стане своєрідним мірилом, що визначатиме долю окремих селянських господарств. Доречним буде вказати, що цей термін, попри широкий вжиток, ніколи не мав жодного чіткого визначення ні в радянській літературі, ні в працях провідних чиновників та керівників Радянської держави, ні в працях Олександра Григоровича. Покладену в основу системи поділу на заможних та незаможних селян (власники земельного наділу до 5 десятин – незаможні, від 5 до 10 десятин – середняки, від 10 десятин – заможні, тобто куркулі) він пропонує не вважати абсолютом і пропонує місцевим органам самостійно визначати межі визначення заможності селянських господарств [27, арк. 79]. Таким розпорядженням він фактично надавав повну свободу дій продовольчим органам. Окрім того, такий розподіл на бідних та багатий у сукупності з підтримкою пролетаризованих верств сільського населення стали традиційними в більшовицькій політиці. Таке „класове розшарування” селянства викликало ворожнечу на селі, унеможливлювало його об'єднання проти більшовицької влади. Цей спосіб був використаний вперше в Україні Олександром Шліхтером у 1919 р. і знову застосований радянською владою під час колективізації та Голодомору в Україні.

Що стосується інших принципів, які лягли в основу продовольчої політики в Україні, то вони, на переконання Олександра Григоровича, повинні бути ті ж, що й в Росії. Основоположний принцип – монополізація. В Україні він пішов на монополізацію лише чотирьох продуктів внаслідок хиткого становища більшовицького уряду в Україні: хліба, цукру, солі та чаю. Разом з монополією – встановлення твердих цін та введення товарообміну. Стосовно останнього, то на нього цей діяч великих надій не покладав, оскільки його апарат не мав достатньої кількості товарів для його здійснення [22, с. 117]. Врахувавши таку ситуацію, ним було сформульовано тезу, яка невдовзі стала визначальною в стосунках з селянством на наступні роки: «лишки треба віддати робітникам в товарообмін, але в товарообмін не за ті товари, які вже є (бо товарів зараз

нема), а за ті, які можуть бути ... виготовлені нагодованими робітниками» [31, с. 8]. Оскільки селяни відмовлялись від такої співпраці, виникала необхідність застосовувати розверстку.

Для здійснення ефективної продовольчої політики Олександр Шліхтер побудував широку мережу продовольчих органів. Причому, заготівельні та розподільчі функції з метою уникнення ситуацій, коли місцеві органи продовольства будуть турбуватись передусім про забезпечення свого регіону, як це мало місце в Росії, повинні були здійснювати різні апарати. Зважаючи на особливий статус, місцеві продовольчі органи не входили до складу місцевих виконкомів, а були підзвітні безпосередньо Наркомпроду. Останній, попри формальне входження до складу Раднаркому УСРР, розташованому в Харкові, був підзвітний Московському уряду. Заготівельні ж функції виконували переважно загони не з місцевих активістів, а укомплектовані з російських робітників, частина яких входила до російської продармії (за свідченням Олександра Григоровича, залучення до цієї роботи українських робітників не дало позитивних результатів) [30, с. 23-26]. В цей час жоден з Губпродкомів не міг впоратись з покладеними на них завданнями по продрозкладці без допомоги воєнізованих частин, тому вони постійно звертались до Наркомпроду з проханням надати в їх розпорядження воєнізовані загони. Вся система забезпечення продовольством, окреслена та побудована Олександром Шліхтером в Україні зводилась до простої схеми: Наркомпрод з допомогою продрозкладки реквізував у селянства продовольство на селі з допомогою воєнізованих загонів, більшу частину з цього вивозили до російських промислових центрів, а те, що залишалось, — розподіляли в українських містах за класовим принципом за картковою системою [17, с. 61].

Створений Олександром Шліхтером продовольчий апарат мав стати потужною машиною для видобування продовольства з українського села. Очолюваний ним Народний комісаріат продовольства та він особисто наділялись надзвичайними повноваженнями: право видавати розпорядження державного значення, право суду та ін. Наркомпроду безпосередньо підпорядковувались розгалужена мережа продовольчих органів: на верхньому щаблі знаходились губернські органи, очолювані губернським комісаром продовольства, який стояв на чолі колегії і був підзвітний лише народному комісару продовольства.

Наступною ланкою були повітові продовольчі органи, які, як і губернські, складались з колегій на чолі з повітовими комісарами. Окремо стояли міські продовольчі органи, що мали утворюватись на місцях, якщо таку необхідність визнає Наркомпрод [17, с. 64].

Досить часто можна зустріти в історичній літературі як радянського періоду, так і сучасного, що Олександр Шліхтер діяв непослідовно, хаотично в здійсненні продовольчої політики в УСРР у 1919 р. Що саме це стало однією з головних причин її провалу. Якщо подивитись на поодинокі факти, то вона справді здається непослідовною. З одного боку, він підписує 19 лютого 1919 р. постанову «Про продрозкладку» та «Декрет про продовольчу диктатуру» [6, арк. 204-205]. А з іншого боку, він підписує постанови, якими дозволяє селянам вільно ввозити продукти в найбільші міста України (Харків, Київ Одеса) [17, с. 69]. В лютому 1919 р. він організовує продрармію, яку постановою 5 квітня цього ж року реорганізовує, утворює замість неї продовольчу міліцію. Але впевнившись в неефективності останньої для Наркомпроду, вже наприкінці квітня відновлює продрармію. І таких прикладів є безліч.

Всі вони могли б бути свідченням хаотичності та дезорієнтації Олександра Шліхтера в ситуації в Україні, якщо забути чи не зважати на основну мету його перебування в УСРР у 1919 р. А цією метою було, передусім, – здобуття продовольства для російської армії та російських промислових центрів. Якщо подивитись на його діяльність крізь призму цієї мети, все стає зрозумілим. Нагадаємо, що одним з перших законодавчих актів, які було ухвалено після встановлення більшовицької влади в Україні у 1919 р., був декрет «Про продовольство для Росії» (2 лютого 1919 р.) та постанова від 6 лютого «Про організацію заготівлі та вивозу монополізованих продуктів». Відповідно до цих документів Народний комісар продовольчих справ УСРР у всеукраїнському масштабі повинен був організувати заготівлі для постачання північних регіонів Росії [5, с. 6-7].

Саме з цієї причини він відмовився від негайної націоналізації торгівлі та монополізації всього кола продовольчих та промислових товарів. Для підтвердження цієї думки наведемо текст листа В. Леніну написаного діячем партії боротьбистів Г. Клунним, датованого 16 листопада 1919 р.: «Що дивного в тому, що т. Шліхтер розвинув спекуляцію російських коопера-

тивів, надавши їм монопольне право на закупівлі, і тим самим позбавивши продовольчої опори пролетарську владу в Україні... А справа пояснюється просто, т. Фрумкін послав в Україну телеграму: не поспішайте з націоналізацією, дайте можливість закупити вільним апаратом і вивезти в Росію. В розшифрованому вигляді ця телеграма мовить: не поспішайте підводити економічну базу під радянську владу в Україні» [29, арк. 4]. Обов'язок постачати продовольство в Росію будь-якими методами спонукав О. Шліхтера дозволити заготівельникам із Росії заготовляти продовольство в обхід Наркомпроду, намагались домовитись з селянством шляхом залучення кооперативних організацій, а коли «помірні» засоби не допомагали – використовувати силові методи.

Як свідчать документи, ці силові методи починаючи вже з квітня 1919 р. були привалюючими в справі видобування продовольства. З цього часу Олександр Шліхтер все частіше користується правом фронтового органу Наркомпроду, а після об'єднання в травні 1919 р. з Російським Наркомпродом, ця установа остаточно перетворилася на репресивний орган. За свідченням самого Олександра Григоровича, починаючи з середини весни 1919 р. експедиційний методи заготівлі продовольства витіснив решту (кожна експедиція нараховувала 1000 чоловік озброєних військових частин, які допомагали реквізувати та охороняти продовольство).

Різке падіння виробництва й зменшення запасів, а також силові дії експедиційних продрозгонів у певних районах навесні 1919 р. стали причиною голоду місцевого населення. Цей голод було визнано як О. Шліхтером, так і іншими більшовицькими чиновниками. Він зазначав, що в Катеринославській та Чернігівській губерніях (території, де не дозволявся селянам вільний продаж продовольства в містах та де «запасалися» армійські частини) були частими випадки голодної смерті, а на Донбасі ситуація наближалася до катастрофічної [28, арк. 14].

Незважаючи на таку ситуацію, зростаючу ворожість населення та наближення денікінських військ, він продовжує намічену продовольчу лінію, повністю перейшовши на військові методи її ведення. Ним залучаються все більші військові частини, він особисто очолює каральні експедиції в українські села. Під натиском денікінських військ та в умовах наростаючого селянського бунту Олександр Шліхтер все менше має змогу

тримати ситуацію під контролем, влітку 1919 р. більшість заготівельних та розподільчих пунктів було передано у відання ЧК, а сам Наркомпрод разом з його керівником – евакуйовані до Москви [17, с. 79].

Результатом діяльності О.Шліхтера в Україні у 1919 р. стало не лише вивезення продовольства з України. За наведеними О.Шліхтером підсумковими даними, було зібрано близько 7,999 млн. пудів хліба, 3,74 млн. пудів ненормованих продуктів і різних фабрикатів на суму близько 3,5 мільярдів карбованців. Із загальної кількості нормованих продуктів до РСФРР було вивезено 0,768 млн. пудів, 1,868 млн. пудів поставлено до Червоної армії УСРР, 3,24 млн. спожито українським населенням (0,493 – в Донбасі) та ще 2,122 млн. пудів „пограбовано” [32, с. 307]. Скільки було вивезено неофіційно, ніхто досі не порахував, тому що ніякого обліку вивезеного різними органами не велося.

Однак, результати його діяльності в Україні у 1919 році були значно ширшими та далекогляднішими. В цей період було закладено фундамент стосунків із селянством, замішаних на насильницьких методах підпорядкування селянства інтересам держави. Тоді запроваджено політику тоталітаризму на селі, яка передбачала незважання на інтереси селянства, можливість вирішення чисельних державних проблем за його рахунок. Саме такий формат стосунків більшовицької влади з селянством, який було встановлено у 1919 році, проіснував і надалі і саме це призвело до того, що влада змогла довести ситуацію до Голодомору в Україні. Зламавши вперше селянський спротив у 1919-1920 рр., влада повторила це у значно більших масштабах на початку 1930-х рр.

Джерела та література

1. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917 – 1920) / В.І.Борисов. – Луганськ: вид-во, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 130 с.
2. Вирник Д.Ф. Александр Григорьевич Шлихтер / Д.Ф.Вирник. – К.: Наукова думка, 1979. – 111 с.
3. Гур'єва О.С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві Української СРР 1928 – 1933 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / О.С.Гур'єва. – Х., 2010. – 18 с.

4. Давыдов М.И. Борьба за хлеб. Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы Гражданской войны (1917 – 1920) / М.И.Давыдов. – М.: Мысль, 1971. – 221 с.

5. Декреты, приказы, обязательные постановления, объявления и распоряжения по продовольствию центральных и местных органов Украинской социалистической советской республики. – Вып. 1. – Х.: Издание продовольственного отдела Х.Г.С.Р. и К.Д, б.г. – 23 с.

6. Держархів Харківської обл., ф. Р-1, оп. 2, спр. 1. Матеріали про організацію продовольчої справи на Україні (постанови, протоколи, циркуляри), 14.01.1919. – 24.06.1919, 400 арк.

7. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова та Л.Каганович в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / за ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

8. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника / Г.О.Костюк; пер. з англ. Р.Харчук. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

9. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 20-30-х рр.: історіографія) / В.П.Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 505 с.

10. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В.Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

11. Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891 – 1922: в 2 т. / В.И. Ленин; Федеративная архивная служба Российской Федерации; Российский государственный архив социально-политической истории; под. ред. Ю.Н.Амиантова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – Т. 2. 1917 – 1922. – 1999. – 607 с.

12. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.): дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / Ярослав Йосипович Малик. – Львів, 1997. – 495 с.

13. Михайличенко Д.Ю. Політика „воєнного комунізму” і українське селянство, 1919: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Дмитро Юрійович Михайличенко. – Х., 2002. – 237 с.

14. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монографія / О.В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

15. Орлов Н. Система продовольственных заготовок. К оценке работ заготовительных экспедиций А.Г. Шлихтера (С предисловием и примечанием А. Шлихтера) / Н. Орлов. – Тамбов: Школа печатников Полиграфического производства, 1920. – 85 с.

16. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919 – 1939): Спроба історичної студії / Є. Пастернак. – Рівне: Євшан-Зілля, 2006. – 314 с.

17. Пашенко В.В. — С. 47.
18. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках / Ф. Пігідо. — Мюнхен: б.в., 1956. — 144 с.
19. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918 — 1919) / І.К. Рибалка. — Х.: Харківське обласне виробництво, 1957. — 295 с.
20. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом / В.І. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. — 392 с.
21. Скотнікова Л.С. Агарні відносини в українському селі у 20-30-х роках ХХ століття: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Лада Станіславівна Скотнікова. — К., 2000. — 219 с.
22. Третій Всеукраїнський з'їзд рад: Стенографічний звіт. З передмовою В.П. Затонського. — Х.: Видання Центрального архівного управління УСРР, 1932. — 336 с.
23. Україна крізь віки: в 15 т. / за заг. ред. В.А. Смолія. — К.: Альтернативи, 1999. — Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921 — 1939 рр.) / С.В. Кульчицький. — 1999. — 336 с.
24. Український хліб на експорт: 1932 — 1933 / Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лозицький; за заг. ред. В. Сергійчука. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. — 432 с.
25. Фролов М.О. Компартієно-радянська еліта в УСРР (1917 — 1922 рр.): становлення та функціонування / М.О. Фролов. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.
26. Хміль І.В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І.В. Хміль. — К.: Наукова думка, 1977. — 199 с.
27. ЦДАВО України, ф. 340, оп. 1, спр. 413. Стенограма наради представників продорганів України 12 — 14 квітня 1919 р., 12.04.1919. — 15.04.1919, 137 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 35. Зведення відділу зв'язку та інформації ЦК КП(б)У (для секретаріату і членів ЦК) про політичне, економічне, військове становище, боротьбу з бандитизмом в губерніях України, стан і діяльність місцевих партійних організацій, 03.03.1919. — 06.08.1919, 190 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 46. Копії листів, доповідної записки членів закордонного бюро ЦК УКП (боротьбистів) Г. Гринько і Г. Клунного В.І. Леніну про проведення земельної, продовольчої і національної політики на Україні, про принципи побудови Червоної Армії на Україні. Привітальна телеграма Волинського повітового з'їзду рад В.І. Леніну, 16.11.1919. — 12.1919, 13 арк.
30. Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей, 9-12 июня 1923 г.: Стенографический отчет. — М.: Политиздат, 1923. — 56 с.

31. Шліхтер О. Місто і село в продовольчому питанні / О.Шліхтер. / пер. за ред. І. Клочко. — Х.: Укрвидав, 1920. — 16 с.

32. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О.Г. Шліхтер — Х.: Пролетар, 1932. — 351 с.

Пашенко В. Утверждение Александром Шлихтера большевистской продовольственной политики в Украине в 1919 году как одна из предпосылок Голодомора 1932-1933 гг.

В статье анализируется деятельность Александра Шлихтера в Украине в 1919 году на посту Народного комиссара продовольствия и установлена связь этой деятельности с Голодомором в Украине в 1932-1933 годах. Доказан тезис, что именно в период его пребывания на этом посту было заложено основу отношений с крестьянством, основанных на жестких методах ведения аграрной и продовольственной политики, которая проводилась конкретными личностями.

Ключевые слова: Голодомор, Народный комиссариат продовольствия, Украинская Социалистическая Советская республика (УССР), Совет Народных Комиссаров, продовольственная политика, продразверстка, комбеды, реквизиции, политический режим, продовольственные отряды, продармия, монополизация, национализация, кулак, экспедиции.

Paschenko V. The approbation of the Bolschevist food policy in Ukraine in 1919 by Alexander Schlichter as the one of the premises of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933 years.

The article analyses activities of Alexander Schlichter in Ukraine in 1919 on the post of People's Commissar of food and established connection between this activity with the Holodomor in Ukraine in 1932 – 1933 years. Was proved the thesis that is during his tenure was to lay the foundations of relations with the peasantry based on rigid methods of conducting agricultural and food policy, which was carried out by specific individuals.

Key words: Holodomor, the People's Commissariat of Food, Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR), the Council of People's Commissars, food policy, requisitioning, Committees of the Poor, surplus appropriation, the political regime, food detachments, food army, monopolization, nationalization, the expedition.

УСНА ІСТОРІЯ ПРО КРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ НА ОДЕЩИНІ В ЧАСИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перші згадки про євреїв на території сучасної України відносяться ще до перших століть нової ери. Наприкінці XVIII століття розпочинається формування межі єврейської осілости: спеціальним указом від 23 грудня 1791 року Катерина II обмежувала їх розселення, надаючи право громадянства лише в Білорусії, Катеринославському намісництві й Таврійській області, з можливістю записуватись до купецького стану [1]. Між українцями і євреями відбувалися постійні контакти через обмін товарами, надання послуг, зокрема, євреї в переважній більшості займалися торгівлею, були відомими лікарями, перукарями, кравцями, фотографами. Особливими були стосунки українців і євреїв у складні роки в історії, такі, як війни і голод, коли існувала реальна загроза життю, оскільки саме тоді посилюється консолідація та гуманістичні почуття один до одного.

Євреї – чисельна етнічна група в Україні. Зараз вони посідають десяте місце за чисельністю серед національних меншин України – приблизно 130 тисяч. Втім, у міжвоєнний період у Радянському Союзі нараховувалось до трьох мільйонів євреїв, і з них третина проживала в УРСР, переважно на Правобережжі. Тобто чисельність євреїв стрімко скоротилася, і на 1989 рік в Україні проживало вже 486 тисяч євреїв. Вони мешкають переважно у містах, але в Одеській області євреї історично проживали і в українських селах, зокрема у Миколаївському районі [2].

Питання міжетнічної взаємодії євреїв та українців Одещини у 1930-1940-х рр. на сучасному етапі залишається недослідженим, оскільки відсутня джерельна база, тому моя робота ґрунтується на матеріалах власних польових досліджень усної історії – спогадах респондентів, записаних під час роботи етнографічних експедицій у села Миколаївського району Одеської області. Для вивчення багатьох аспектів життя матеріали усної історії є майже єдиним доступним джерелом, оскільки інших записаних матеріалів практично немає, тому я і розпочала власне дослідження і запис свідчень безпосередніх свідків тих подій. Були опитані респонденти – свідки і учасни-

ки описуваних подій, а також носії успадкованої інформації: мешканці сіл сучасного Миколаївського р-ну Одеської області 1920-х – 1940-х років народження.

Більшість євреїв переселилась на південь України із колишньої Речі Посполитої. Для єврейських купців особливу привабливість представляла Одеса, яка на початку XIX ст. стала провідним чорноморським портом. Єврейське населення проживало тут ще за часів Хаджибею. Перепис населення Одеси 1795 року дає підставу стверджувати про значне зростання чисельності євреїв у місті, питома вага яких на той час досягла 10,2% [3].

Сучасний Миколаївський район Одеської області утворено в травні 1945 року. У досліджуваній мною період з 1930-го року села знаходились у складі Андре-Іванівського району. Євреї проживали переважно у містах або у селищах міського типу і райцентрах, якими на той час були Андре-Іванівка (сучасна назва – Андрієво-Іванівка) та Миколаївка, яка навіть назву мала Жидівське через велику кількість тут євреїв [4].

Перш ніж перейти до розгляду подій Голодомору 1932-33 років та Другої Світової війни, слід з'ясувати, якими були відносини між євреями та українцями, як вони співіснували в великих українських селах, чим займалися.

Євреї в Одесі та у великих селищах займалися переважно торгівлею, обміном. Люди з сіл, які їздили до Одеси у різних справах, називають одеських євреїв «хитрими», але відверто негативного ставлення до них не було. Про євреїв, які проживали у Миколаївському районі, інформації набагато більше.

Зараз євреїв в селах Одещини залишилось мало, але про їхню діяльність у 1930-1940-х роках добре пам'ятають. Мешканці села Андрієво-Іванівка розповідають, що у колгоспи євреї не вступали. Єврейські лавки знаходились у складських приміщеннях, там вичиняли шкіри, шили шапки, робили паперові квіти, цукерки-льодяники на паличках («півники»). Секретарем у сільській раді тоді також була єврейка. Як і у місті, євреї у селі займалися обміном продуктів на речі і навпаки. Ось що розповідають про євреїв: «Євреї – це окремий прошарок, це люди розумні, дружні, вони один до одного тягнуться. Євреї в аптеках працювали, вони лікарями були, це люди дуже поважні, виховані [5]. Кожна єврейська родина спеціалізувалась на певній справі. У Миколаївці і Андрієво-Іванів-

ці пам'ятають практично кожну єврейську родину, тому варто згадати деяких з них: «Койфман був заврайоно, працював у школі. Кербель шив шапки. Вайсбург Ілля Олександрович викладав українську мову, його мати також була вчителькою. Бельзімер був фотограф. Терентій Яцкевич мав свій магазин у роки НЕПу. Біллерт Дора Семенівна була вчителькою [6].

У роки Голодомору 1932-1933 рр. на Одещині, за словами свідків тих подій, голодували не всі. Українців обшукували неодноразово, забирали навіть речі. Свідки згадують, як голодні хлопчики видовбували отвори в стінах складів, щоб пшениця сипалась, насипали повну сумку; у цей час друга група хлопчаків відволікала охоронців. Інші свідки також розповідають, що у 1932-33 рр. синагога і МТС у Миколаївці були набиті зерном. Євреї часто охороняли ці склади і скоріше за все мали достатньо зерна, тоді коли у цьому ж селі вмирили люди [7].

Про допомогу євреїв голодним українцям свідчать поодинокі випадки, про які в селах добре пам'ятають. Згадують в Андрієво-Іванівці Клеймана, який був завскладом і працював на «голубінке» (місце, куди звозили відібране зерно). Він давав можливість людям таємно виносити невелику кількість зерна. Пригадують, як одна мати зшила дівчинці сукню з великими кишенями, щоб винести побільше зерна. Він врятував від голоду родину матері Готіної (Павловської) Любові Іванівни: сказав послати у «голубінку» дівчинку, і щоб вона вдягнула великі чоботи і насипала у них зерна. Людей тоді обшукували, щоб не було крадіжок зерна, але чоботи не перевіряли. Він же влаштував одну українську дівчину працювати на «голубінку» прибиральницею, і теж порадив насипати зерно в чоботи, про це пам'ятає сестра цієї дівчинки Павловська Анастасія Корніївна [8].

Однією з найтрагічніших та найкривавіших сторінок періоду Другої Світової війни є масове знищення єврейського населення – події, які увійшли в історію як Голокост.

В Одесі на момент окупації 16 жовтня залишалось близько 100 тисяч євреїв, а в Одеському регіоні Трансністрії – близько 25 тисяч євреїв [9].

Існує чимало документів часів Другої Світової війни. В Одеському архіві зберігаються 760 фондів періоду окупації, але вони практично недосліджені: по-перше, більшість цих документів тривалий час була засекречена, по-друге, документи складені румунською мовою, що ускладнює, а для більшості

одеських істориків і унеможлиблює роботу з ними. Але все-таки робота з архівними документами проводиться, і зараз можна сказати, що більшість документів датується 1943 р. У цих документах можна побачити послаблення в політиці румунського уряду щодо єврейської громади в Трансністрії. Про це свідчить більш розгалужена діяльність єврейських комітетів, послаблення в гетто, можливість переходити до родичів з одного гетто в інше. Документи здебільшого висвітлюють ситуацію в гетто, в яких проживали румунські євреї в Бессарабії та Буковини [10]. Складним було становище місцевих євреїв в таборах у Акмечетці, Доманьовці та Березовці. Та й сам Єврейський цент здебільшого допомагав саме румунським євреям, і це зрозуміло – допомога надходила з країни, де проживали їхні родичі [11].

Тобто, документи про євреїв часів Другої Світової війни, існують, і вони є цінним джерелом для істориків, але, на жаль, вони не дають жодної інформації про соціальне становище, контакти євреїв з українцями. Ці данні ми можемо отримати лише від безпосередніх свідків тих подій.

У літературі описано чимало випадків, коли українці переховували євреїв від нацистів. Але ці випадки зафіксовані переважно у містах, у тому числі в Одесі. Однак українці переховували євреїв і у селах. Лакіза Г.І., жителька села Настасіївка, яка працювала в Андрієво-Іванівці, розповіла, що під час війни її мати переховувала на горищі євреїв – матір і сина на прізвище Щепетинські. Вони самі прийшли і попросили про допомогу. Українці ризикували життям, оскільки, якби євреїв знайшли, розстріляли б всю сім'ю. Після війни євреї жили у родині Лакізи на квартирі [12].

Це не єдиний випадок, коли українці переховували євреїв від німців. Більше того, вони навіть давали євреям свої прізвища. Так, Іван Петрович Шульцман став Шевчуком [13].

Відомі випадки, коли українські родини всиновлювали єврейських дітей. Жінка з села Стрюкове Миколаївського району всиновила після війни двох хлопчиків-євреїв з Одеси.¹⁰

Отже, приклади міжетнічної взаємодії українців та євреїв мали місце. Особливо взаємозв'язки зміцнювались у важкі для представників цих етносів часи Голодомору 1932-1933 років та у роки Другої Світової війни.

Отже, матеріали усної історії демонструють реальну можливість відтворення історії подій 1930-1940-х років, перспек-

тиви вивчення багатьох питань, які не відображені в документах, але для цього потрібно негайне продовження розпочатих досліджень, оскільки кількість свідків та безпосередніх учасників подій з кожним роком зменшується.

Джерела та література

1. Діанова Н.М. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – Одеса: Астропринт, 2010. – с. 144.
2. Козирева М.Е., Сугацька Н.В. Масове знищення єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації // Еврейское население на Николаевщине /Сб. документов и материалов. – Т. 2. – Николаев: Атолл, 2004. – С. 27-32.
3. Діанова Н.М. Вказана пр.
4. Рябова Ганна Іллівна, 1921 р.н., смт. Миколаївка, Миколаївського р-ну Одеської області.
5. Гроза Любов Єфимівна, 1939 р.н. Народилась у Балтському районі, с. Раколово, проживає у Мар'їній Рощі (с. Андрієво-Іванівка Миколаївського р-ну Одеської області).
6. Таранюк Надія Гаврилівна, 1954 р.н., с. Андрієво-Іванівка, Миколаївського р-ну Одеської області.
7. Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. У скорботних 1932-33 рр. – Одеса, вид-во КП ОМД, 2008. – 298 с.
8. Павловська Анастасія Корніївна, 1920 р.н., с. Скосарівка, Миколаївського р-ну Одеської області.
9. История Холокоста в Одесском регионе. Сборник статей и документов / Сост. М. Рашковецкий. – Одесса: Негоциант, 2006. – 372 с.
10. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1942 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 486 с.
11. Козирева М.Е., Сугацька Н.В. Вказана пр.
12. Лакіза Галина Іванівна, 1928 р.н., жителька с. Настасіївка, Миколаївського р-ну Одеської області.
13. Діанова Н.М. Вказана пр.

ВПЛИВ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. НА КУЛЬТУРУ ТА ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ МИКОЛАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі розповідей свідків Голодомору 1932-1933 рр., опитаних під час етнографічних експедицій в селах Миколаївського району Одеської області, було проведено аналіз політики місцевої адміністрації щодо організації хлібозаготівлі, примусової колективізації на Одещині (Миколаївський р-н), що призвели до масової загибелі людей внаслідок голоду, фактів канібалізму. Зібрані свідчення дали можливість визначити рівень трансформації у духовній культурі, зокрема у поховальному обряді, повсякденному житті, родинних стосунках, традиційній системі харчування.

Переважна більшість опитаних свідків стверджує: у 1932 році був гарний врожай. Були і такі, що пригадували засуху, але всі очевидці стверджували: влада забирала у людей все, і не лише зерно, але і інші харчові запаси: квасолю, картоплю, усю городину. Забирали також особисті речі, одяг, щоб люди не могли обміняти їх на продукти. Згадують респонденти, як до них вдень, а найчастіше вночі приходили цілі бригади по 4-6 чоловік, забирали продукти і речі, скидали дітей з печі, щоб перевірити усі імовірні схованки. Спеціальними шупами перевіряли землю на наявність ям із закопаним хлібом. Але ховати, за словами очевидців, було марно: знаходили усюди, тому що шукали ретельно, а приходили не один раз, а навідувалися потім мало не щодня з перевітками.

Важко повірити, але цей фактичний грабунок, бо інакше не можна назвати дії цих бригад, тоді, у 1932 році влада намагалася показати як свято. Бригади ходили із музикою, із червоними прапорами, одна людина грала на гармошці, пригадують у тих командах навіть піонерів, десятки школярів.

Влада з особливою жорстокістю розправлялася з заможними селянами, так званими куркулями, а насправді – найбільш працьовитими і дбайливими селянами, які все життя тяжко заробляли це своє «багатство». Зароблене своїми руками майно, житло і господарство насильно конфісковували, а потім змушували «добровільно» піти у колгосп.

Коли розкулачені сім'ї виселяли з їхніх хат, там найчастіше робили сільраду чи іншу адміністративну будівлю. Так сталося і з родиною Павловської Анастасії Корніївни, яка народилась у с. Настасіївка. Вона розповідає: «Нас розкулачували, жили в нас була сім'я дружна, я сьома в мами, нас дев'ятеро було, робили крепко, ночами робили, сильно робили хазяйство мали велике. Шість коров, воли (це тільки для оранки), коні (для виїзду до церкви). Ми з братом пішли до школи, приходим – кажуть, що нас розкулачують. Були в нас воли, були корови, дивлюся – а в нас пусто. Батька паралізувало, ми стали жити у його сестри. А у нашій хаті зробили колхоз».

Голодомор вплинув на традиційну культуру. Виробнича сфера господарської діяльності знаходилась у занепаді, а найрозвинутіші види, такі як вівчарство і ткацтво, так і не відновились до колишнього рівня. Скорочення поголів'я овець негативно вплинуло на розвиток ткацтва, оскільки суттєво зменшувалась сировинна база. У 1920-30-х роках масштаби ткацтва стрімко скорочувались. Наші респондентки вже не ткали, тому що саме в період Голодомору вони були у тому віці, коли дівчата традиційно починають залучатися до ткацтва. За свідченнями Павловської Анастасії Корніївни, 1920 р.н., перестали ткати у радянські часи – у 1928-30-х роках, коли вступили у колгоспи.

У сфері духовної культури у ці роки простежуються суттєві зміни. Виконання традиційних обрядів максимально звузилось, спостерігаються помітні деформації у родинній, календарній обрядовості, яка вважається найбільш стійкою і поширеною. За приклад можна навести розповідь про власне весілля Гульпи Марії Йосипівни. Її дівування припало на початок 1930-х років – період розкуркулення, початку колективізації і Голодомору, а заміж вона вийшла у 1934 році. «Я дівувала, але парубка у мене не було. Дівування відбувалось так: приходили по черзі до кожної з дівчат, тільки у неділю вдень. Сиділи і балакали. Вечорниць не влаштовували. І влітку також збиралися у неділю на вулиці біля чиеїсь хати. Збиралися по краю кожний на своєму краю. Грали на балалайці, танцювали. Чужі парубки, якщо приходили – ставили могорич». Однак у 1932-33 роках дівування не влаштовували, це підтверджують і інші респонденти.

Обрядовість максимально спрощується. Яскравим прикладом цього є знайомство Гульпи М. з її майбутнім чоловіком. «Хтось

вночі постукав у вікно. Прийшов мого батька зять з парубком із сусіднього села. Сказав, що хочуть мене забрати». Функцію сватання ця зустріч виконала, оскільки наступним кроком була зустріч батьків, які домовились про весілля. Руйнації зазнали дошлюбне спілкування молоді, передвесільна обрядовість – досить стійкі сфери культури. У наведеному прикладі до дівчини прийшов тільки родич і парубок, без попередньої домовленості. Це не можна назвати обрядом сватання. Порушення традиційних норм, спрощення і недотримання звичаїв в умовах, спричинених Голодомором, мало вкрай негативні наслідки. У суспільній свідомості з'явилась думка про можливість недотримання і навіть ігнорування звичаїв. Але можна стверджувати, що усталених обрядів та звичаїв, у тому числі весільних, ще дотримувались. Люди ще відчували страх за невиконання чи порушення обрядової практики. За приклад можна навести епізод з життя вищезгаданої респонденти Гульпи М. Всупереч звичаю вона двічі одягала фату, і саме через це, на її думку, подружнє життя не склалося. У всіх циклах весільного ритуалу спостерігаються суттєві відхилення від усталених норм і звичаїв. За традицією парубок попереджав дівчину про свій намір прислати старостів. В окремих випадках (якщо парубок побоювався відмови батьків) дівчина пропонувала спочатку надіслати родичів для досягнення попередньої домовленості. Якщо батьки відмовляли, тоді парубок міг викрасти дівчину. Форма шлюбу «умиканням», «викраденням» і досі зустрічається в українській частині Буджака. Однак у нашому регіоні уже в 1930-х роках у такій формі шлюбу сталися зміни. Викрадення перестало бути обрядом.

Низка значимих обрядів продовжувала виконуватись, однак з певною специфікою. Це стосується і коровайного обряду. Шишки випікали тільки для коровайниць і для дружок, для гостей шишок не робили.

У суботу вили гільце, але тепер вже не завжди. У згаданої Гульпи М. гільце не робили, що є відходом від традиції.

Після вінчання, якщо це по дорозі, то заходили до молодої, а якщо ні, то йшли до молодого, де обідали, після чого молода з дружками поверталась до оселі своїх батьків. Тобто йдеться про звичай руху весільного почту, який ще пам'ятають, але під час виконання дозволяють певні імпровізації.

Молода їхала до молодого з приданим. Виходила з двору з хлібом, перехрестилася на чотири сторони. Голодомор сильно

вплинув на розмір приданого. У Гульпи М. воно помістилося в один вузол.

Спогади про після весільну обрядовість досить фрагментарні. Проявом відходу від традиції є те, що в них переплітаються обряди весільні і післявесільні.

Свідчення Гульпи М. не є прикладом традиційного весілля українців даного регіону, це відображення спричиненої Голодомором тенденції, коли люди відходили від обов'язковості дотримання обрядів, це продовжувалась і у повоєнний період. Зі спогадів інших респондентів можна зробити висновок, що окремих обрядів ще дотримувались, щоправда, з обряду сватання збереглись лише такі елементи, як дарування хустини на знак згоди на шлюб, демонстрація хустини як свідчення факту сватання.

Найбільші зміни відбулись у поховальному обряді, який фактично не виконувався. Померлих від голоду у переважній більшості випадків не ховали за обрядом, а просто закопували, інколи навіть у хаті. Найчастіше навіть нікому було ховати. Якщо не було родичів, які поховали б померлого, то їздила спеціальна бригада, яка підбирала на повозку всіх померлих. Ховали їх усіх разом, в одній ямі закопували декілька загиблих, іноді навіть десятками. Ховали як на кладовищі, так і за його межами, хрестів часто не ставили, взагалі ці могили ніяк не позначали. За свідченнями очевидців, бували випадки, коли закопували разом з померлими ще живих людей, які ледь дихали. Влада приховувала, де знаходились поховання, але людям вдавалося прослідкувати за підводою. Глибоких ям не копали, бо не було сил. Іноді навіть було видно кінцівки з закопаних ям, тоді тим, хто копав, давали ще по коржу в нагороду, щоб закопали краще. «Був один Юхим, якому баланди давали і він мертвих возив. А один кричить: «Куди ти мене?! Я ще живий!» А той йому: «То що я вертати назад буду?»».

Голод 1932-33 років призвів до деморалізації традиційного селянського суспільства. У так звані бригади входили місцеві жителі. Хоча і зараз неможливо із впевненістю сказати, чи робили вони це добровільно, чи їх змушували вступати у ці бригади. За одними свідченнями, ті, хто входили у бригади, не голодували, а забрані речі і продукти залишали собі; за іншими — вони так само пухли від голоду, а у бригади йшли не від гарного життя: в одному селі пригадують, що у бригаді був

вдівець, у якого залишилось шестеро дітей, яких він мав про-
годувати, тому і пішов у бригаду.

Повні зерна стояли хати, амбари, так звані голубінки, але брати його було заборонено, за це судили і відправляли, як кажуть люди, кудись далеко у Сибір, на Соловки, «до білих ведмедів». Але завжди знаходились сміливці, відчайдухи, яким вдавалося вкрасти, пронести на собі, і серед комірників траплялись добрі люди, які, ризикуючи не тільки роботою, але й свободою, закривали очі на крадіжки. У с. Стрюково розповідали очевидці і про публічне повішення у школі чоловіка, який набрав у кишеню жменю жита.

Усі респонденти зазначають, що у роки їхнього дитинства і молодості люди були добріші один до одного, жили дружно. Але щодо 1932-33 рр., то на питання: «Чи допомагали люди один одному у виживанні?» отримуємо різні свідчення. Жінки, які мали доступ до зерна чи продуктів, чи, наприклад, працювали на кухні, намагалися вкрасти їжу, щоб врятувати своїх та чужих дітей. Але підгодовували тільки дітей, дорослі сусіди між собою продуктами не ділилися, і на допомогу родичів чекати було марно, тому що «скрізь був голод, ні в кого нічого не було». Традиційні добросусідські стосунки зазнали серйозних змін, мали місце навіть доноси. Як стверджують опитані свідки, за доноси люди нічого не отримували, робили це, керуючись почуттям «справедливості»: якщо в мене забрали, то нехай і в нього заберуть, чим він кращий. Проте самі свідки тих подій часто виправдовують людей, які вчиняли доноси, чи навіть тих, які забирали в них останнє: «тоді люди самі не свої були, не могли інакше, всіх примушували, погрожували, рятувалися, як могли».

Найяскравішим і водночас найжахливішим прикладом деморалізації суспільства в період Голодомору є випадки канібалізму, які були не поодинокі у найбільш постраждалих селах. Зелінська Лідія Василівна розповідала: «До жінки однієї приходять, а вона вже дитинку свою кінчає, кісточки дістає. Зрозуміло, не в своєму розумі була». Дійсно, такі випадки свідчать про серйозні порушення психіки людей. Люди, особливо жінки-матері, які з'їли своїх дітей, потім, як розповідають очевидці, вже ніколи не повертались до нормального життя, не спілкувались з односельцями, жили відлюдно і божеволіли.

Найбільше Голодомор вплинув на систему харчування людей, оскільки готувати традиційні українські страви було неможливо. Їли бур'яни, різноманітні коріння, листя і кору дерев, намагалися приготувати з цього різноманітні страви, які нагадували б звичну їжу: млинчики, коржики, варили баланду. Їли також диких тварин, птахів: суслів, їжаків, мишей, дохлих коней.

Голодомор 1932-33 років зачепив як українські міста, так і села. Найвідчутніший удар відчули мешканці великих сіл. Голодомор закінчився масовими жертвами, масштабними деформаціями культурно-побутової сфери. Тоді вони ще не стали катастрофічними для традиційної культури в цілому, однак негативні тенденції 1932-1933 років прискорили її руйнацію, значно послабили українську свідомість у цілому.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1946-1947 рр. В СЕЛІ ДМИТРІВКА БОЛГРАДСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена трансформації традиційної культури в роки голоду 1946-1947 в селі Дмитрівка та деформації традиційного укладу життєдіяльності гагаузів. Викриваються основні аспекти голоду у гагаузькому селі. Простежуються основні зміни у родильній, весільній та поховальних обрядовостях.

Ключові слова: голод 1946-1947 рр., трансформація, традиційна культура, гагаузи.

На сьогодні Дмитрівка – село, центр сільської ради, розташований за 70 км від районного центру. Населення – 4611 чоловік, а от населення на 1946 рік становило близько 7 тисяч осіб.

Ця тема актуальна тим, що вона мало вивчена. Рішення даної проблеми ускладнено через слабкість джерельної бази. В основному досліджувалися етнографічні та демографічні процеси. В.А.Мошков зібрав великий етнографічний і фольклорний матеріал про гагаузів. Шабашов А.В. [1, с. 344-356] вивчав проблеми походження гагаузів, етногенез гагаузів за історичними, лінгвістичними і антропологічними даними. Маруневич М.В. [2, с. 64], Курогло С.С. [3, с. 67], Покровська Л.А. [4, с. 142], Квілінкова Є.Н. [5, с. 189] вивчали переважно культуру гагаузів, їх побут, звичаї, поселення, житла, садиби. Одним словом, досліджували зміни культури гагаузів з плином часу. Губогло М.М. [6, с. 82-84] – найвідоміший з сучасних дослідників гагаузької етнографії, сам гагауз за походженням, вказав на існування двадцять однієї версії про походження гагаузів.

Як бачимо, жодний не цікавився проблематикою голоду 1946-1947 рр. У зв'язку з тим, що в наш час гагаузи привернули велику увагу до себе і до своєї історії, ними почали цікавитися багато вчених, але, знову ж таки, ніхто не вивчав запропоновану проблему, тому бракує історіографії з даної теми.

Село Дмитрівка – моноетнічне. Тільки винирнувши з-під румунської окупації, село одразу потрапило в руки радянської влади. На початок ХХ століття населення села було малограмотним. Більшість населення не вмiла ні читати, ні писати. Вже у 40-х роках ХХ століття вони починають отримувати по-

чаткову освіту, але все одно населення залишається здебільшого безграмотним, бо люди більш зосереджені в роботах на полі і їх не цікавило те, що пишеться в книжках і як. Батьки не хотіли відправляти в школу дівчаток, оскільки вважали, що їх необхідно учити господарюванню по будинку. З вищезгаданих причин жителі Дмитрівки залишалися безграмотними [7, с. 394-395]. Головною причиною відсутності грамотних людей – недолік здібних наставників.

Голод 1946-1947 рр. є третім радянським голодом в Україні. Творення голоду відбувалося шляхом пограбування села через здійснення репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, насильницькі надмірні зернопоставки у посушливі неврожайні повоєнні роки [8, с. 56].

Організація влади мала свою чітку ієрархію, яка представляла собою замкнене коло: центр – республіка – область – район – сільрада – колгосп, діяльність партійно-командного апарату.

Якщо для одних народів голод 1946-1947рр. був просто трагедією, яка забрала життя тисячі людей, то по відношенню до гагаузів це був просто геноцид, тому що вони компактно проживали в регіонах лиха і мали шанс зникнути з лиця землі.

Як відомо, гагаузи проживають на території Молдови та України, мало того гагаузи в Україні є корінним етносом. Більшість гагаузького населення в Україні проживають на території Болградського району. Село Дмитрівка викликає до себе інтерес, бо в ньому все населення є однорідним – гагаузи, які зберегли свою традиційну культуру, але у ХХ ст. село попало під радянську владу і це призвело до деформації загальних цінностей та втрати окремих ланок культури. Ще одним фактором став голод 1946-1947 років. Тут голод був дуже сильним, як голод 1932-1933 рр. в Україні. Він забрав дуже багато людських життів, що привело до зниження населення гагаузів.

Саме в 40-і роки ХХ століття влада створила ситуацію, за якої селянська традиційна хліборобська система була розвалена, а нова – колгоспна – знаходилась на стадії становлення.

Коли в селі почалась колективізація, то люди добровільно йшли вступати в колгосп. В кожному колгоспі була своя їдальня, яка забезпечувала всіх харчуванням. Вдома не було ні курей, ні свиней, ні овець, нічого не було, адже при вступі в колгосп все забиралося. В свою чергу, це явище привело до руйнації традиційного господарства, де все господарство вело-

ся вдома, зменшується роль жінки, адже вона вже не могла, як раніше, зосереджувати в своїх руках домашнє господарство. Це все впливало на свідомість гагаузів та зміну їх уявлень в суспільстві [9]. Люди були вимушені працювати в колгоспі, не маючи більше ніякого заробітку і отримуючи мізерну порцію їжі.

Основними причинами голоду вважаються: по-перше, післявоєнні роки; по-друге, засуха та неврожай; по-третє, голод ніс штучний характер, місцеве керівництво забирало весь врожай.

«Держава у виникненні голоду не винна. В 1946-1947 рр. наше місцеве керівництво зробило велике порушення. В усі колгоспи держава запускала зерно на станцію Аляга (Арцирзький район), щоб людей прокормити. А наші «чиновники» відсилали своїх людей, зерно звідси забирали, а людям нічого не давали, ось тому і став голод. Ці люди їли білий хліб, а ми їли «жандру». Мене доглядали жандрою» [9].

Зі слів інформаторів у 1945 р. не було дощу, 1946 р. врожай у людей був, але його забрали насильно так звані жандарми, не залишивши нічого. Мало того в 1946 р. пішов дуже сильний сніг, в цьому році зерно замерзло, і люди не могли зібрати врожай. Почали помирати люди в 1947 році, а хто і виїжджав з села, то помирав на дорозі. В 1947 р. було дуже мало опадів, засуха.

Люди хотіли ховати продукти, але все знаходилося і відбиралося. Врожай забирали активісти, які склалися і вибиралися з місцевого населення керівництвом (це найбільш авторитетні та егоїстичні та недисципліновані індивіди, які могли залякати населення). «Місьцеве керівництво збирало активістів, щоб ті приходили і збирали все: чи то якусь дорожку, чи то якийсь килим, приходили верхом на конях. А ми були беззахисні, і нічого про це наша держава не знала. Але це все відбувалося не у всіх населених пунктах, тільки в Голиці, Александрівці та у нас, в Дмитрівці, а Нові Трояни, Городне, там все було передано людям і такого голоду не відбулося» [9].

Активісти заходили до людей в кімнати і починали шукати схований врожай, у випадку не знаходження приходили до тих пір поки не знайдуть і не заберуть. Ніяких документів активісти не мали. Приїздили верхи на конях з батогами. Забирали навіть горсточку врожаю. Якщо не давали врожай, то забирали їх, били та на кладовище напівмертвими відправляли. Активістами були: Чолак Іван Іванович (Гарга Мялка), Петков

Пантелей, Баурда Микола, Ташогло Іван, Чолак Андрій Георгійович, Панайотов Микола [10].

Часто люди доносили один до одного. У кого не відбирали продукти, на тих доносили сусіди. Тих, хто доносив, місцева влада заохочувала та всіляко допомагала та підтримувала їх (в деяких випадках давала гроші [11]), для того, щоб вони періодично знову доносили.

Як і в кожному населеному пункті, і в Дмитрівці була певна соціальна диференціація. Це пояснює те, що у певної соціальної верстви був свій раціон харчування. Наприклад, місцеве керівництво та його прибічники їли білий свіжий хліб, а інші задовольнялися лише самим необхідним, доходючи навіть до вбивства своїх дітей.

В кого була макуха, їли її. Весною їли лободу, щавель, дикий часник. В селі були речі зі свинячої шкіри, спочатку жарили, потім їли. Вівчачу не могли їсти, тому що вона була гіркою.

Їли піту, млинці і мамалигу, лушпиння картоплі та ін. Їли кукурудзу, ячмінь, все, що попало [12]. Піту робили з води, макухи (ардал тезя), муки та солі. Мамалигу робили з кукурудної муки та води [13]. Ходили на поле, якщо знаходили колосок пшениці, то приносили додому і на ришниці мололи руками. З цієї муки робили пази. Пекли на кострі.

Слід зазначити, що склад піти під час голоду був дуже змінений і не мав традиційного смаку, адже інгредієнти, які використовувалися для приготування піти, змінювали смакові якості страви.

Так як місцеве керівництво розуміло ризик великих крадіжок, бо населення вмирало від відсутності умов та засобів для виживання, воно організовувало спеціальні групи людей, які охороняли поля від людей, які вже могли б піти на все, тільки б отримати хоча б маленький шанс на виживання самого себе і своєї сім'ї.

Після того, як село потрапило під владу більшовиків, воно було ще мало підготовлене до колгоспного виду, тому в селі не було навіть окремих великих приміщень, де б зберігалася велика кількість зерна, саме тому було багато випадків, коли державне зерно зберігалася у деяких людей дома, бо в них були великі приміщення для зберігання і при тому їм не дозволялося брати цю пшеницю. Але все-таки тим сім'ям було легше, бо тим чи іншим чином вони все одно зуміли взяти хоча б жменю звідти [13].

В духовній культурі гагаузів, а саме в свідомості, було вкладено взаємна допомога один одному, особливо родичів. З характеру і послідовності перепису душ видно, що сім'ї родичів селились поруч [14, с. 189]. Під час голоду один одному люди не сильно допомагали, бо не мали чим. Це приводило до руйнації морально-етичних уявлень гагаузів, змінювало їх відношення до людей, при тому на генетичному рівні закладалася велика скупість та страх зостатися самому «біля розбитого корита».

У суспільстві в цілому, в усіх народів вбивати собі подібного вважається аморальним та неприйнятним явищем. Неможливо не згадати про людську слабкість, розхитаність психіки, яка приводила до такого явища, як канібалізм. Одним з факторів, який би міг вплинути на те, що люди почали приходити до крайніх мір поїдання собі подібних, став голод. Це явище було дуже поширеним в даному селі. Був випадок, коли мати власну дитину в пічі приготувала і з'їла [15].

Голод убивав повільно і жорстоко. Люди йшли по вулицям, нікого не бачили перед собою. Падали, хто вставав, а хто і зостався на місці та й помирав.

Голод 1946-1947 рр. привів до трансформації багатьох сфер культури гагаузів. Це відобразилося і в родильній обрядовості, і в весільній та поховальній.

Зростання диференціації селянства відбилося на весільних традиціях. Збільшилася роль економічних чинників в питаннях про шлюб, змінився весільний ритуал. Бідні селяни прагнули спростити його (з'єднати ряд обрядових дій, зменшити кількість запрошених на весілля), оскільки виконання його було пов'язане з величезними витратами. У багатих сім'ях спостерігалася зворотна тенденція. Слід зазначити, що кількість дарів і склад приданого на весіллі, велика кількість пригощань тощо також залежали від соціального і майнового положення сім'ї [15].

Гагаузський весільний ритуал є традиційним в своїй основі. Його структура могла мінятися залежно від соціально-економічних і інших чинників. Так, при насильницькому або фіктивному викраданні нареченої, при шлюбі у формі добровільного відходу нареченої до нареченого, або прімачестве, весільний ритуал спрощувався. З нього випадали ряд обрядових циклів [3, с. 87].

Нові умови сприяли ломці патріархальних пережитків, зміцненню демократичних початків в сім'ї, збільшенню самостійності молоді в шлюбному виборі.

Відсутність відповідних матеріальних умов в сім'ї, низький рівень медичного обслуговування та інші чинники були причиною дуже високої дитячої захворюваності і смертності. З раннього дитинства привчали дітей до праці, учили правилам поведінки в сім'ї, суспільстві, виховували повагу до старших і слухняність. Вступ до шлюбу після досягнення шлюбного віку вирішувався згідно із старшинством [5, с. 234].

Згідно нормам звичаєвого права гагаузів стан жінки і чоловіка в сім'ї є принципово різним. Традиційно взаємовідносини чоловіка та жінки ґрунтувалися на верховенстві патріархальних устоїв. Головою сім'ї вважався найстарший чоловік. Статус чоловіка та жінки в гагаузській сім'ї був визначений правилами поведінки, нормами етикету, котрі закріплювали і висвітлювали підлегле становище жінки на побутовому рівні. Статус голови сім'ї дружина отримувала тільки в тому випадку, якщо її сини були неповнолітніми [5, с. 194]. Жінка в гагаузській культурі починає домінувати під час голоду 1946-1947 рр., бо, залишаючись одна зі всім господарством без підтримки чоловіка, які переважно й не виживали під час голоду, вона починала керувати всіма галузями домашнього господарства, стаючи головою сім'ї, що не притаманно для даної культури.

«Розповідали, що коли в давнину, ще до голоду, коли приходили сватати дівчину, то вимагали в неї викуп (toprak parası), то декілька десятин землі. Бувало і так, що дівчина шити, навіть ткати не вміла, але мала багато землі, так їх забирали одразу. Був випадок, коли за дівчину батько не хотів лишню десятину давати, так свати розвернулися та й пішли. Прийшлося наздоганяти, і що ви думаєте, прийняли її, але спершу батько пообіцяв дати землю» [14]. Під час голоду цього взагалі не спостерігається, а після вже зникає як особливість обряду сватання. Як бачимо, обрядовість максимально спрощується. Тим паче, спостерігається вплив радянської влади, яка позакривала церкви, і саме це є вирішальним чинником того, що багато з сімейної обрядовості зникає, не маючи можливості реалізовуватися у житті.

У зв'язку зі скрутним матеріальним становищем сім'я хоронити померлого не за що, та й церква в той час була заборонена.

Збирали в підводи. Сільрада назначала людей на підводах, які збирали померлих. На території кладовища хоронили (скидали) в одну велику яму, присипаючи слоями на декілька шарів.

Кардинальні зміни сталися у поховальному обряді. Немає сенсу говорити про трансформацію обряду, оскільки його практично не існувало. Та й закопувати не завжди було кому.

«До голоду все було та все й добре проходило, а під час голоду нічого такого не було. Священиків не було, всі вони поїхали в Румунію. Ніхто нікого не відспівував. Церква була закрита до 1980-х років. Всі обряди влаштовувалися дідами, які більш менш були освічені. Замість церкви був спортзал. Вінчання влаштовувалися в інших селах та в Олександрівському монастирі (поруч з селом Олександрівка, де теж проживали гагаузи). Дітей хрестили в Валя-Пержей, селі, яке знаходиться на території Молдови, або брали з цього села священика сюди, і проходив обряд тут» [15].

Певною мірою на процес етнічної традиції прямо або побічно впливала держава через посилення системи позаекономічного примусу і фізичної дії. Ряд традицій, що відносяться до області звичаєвого права, значно еволюціонували і в мінімальному ступені змогли зберегти архаїчні риси. Значною мірою трансформувалися ті звичаї і традиції, які були безпосередньо пов'язані з соціально-економічними умовами, що мінялися: звичай спадкоємства, весільна обрядовість (форми укладення шлюбу та ін.), типи і структура утворення сім'ї тощо. Зміни, що сталися в області економіки, вплинули на побут, на деякі ціннісні установки, а також на традиційні форми одягу. На збереження народних традицій і на долю деяких звичаїв і обрядів значний вплив зробила церква, традиційний життєвий устрій, компактне проживання в сільській місцевості, громадські начала. Особливу роль в механізмі трансляції традицій грала громадська думка.

Голод 1946-1947 років приніс багато лиха, страху, смертей такому народу, як гагаузи, адже постраждали вони від свого ж місцевого керівництва. Прикро те, що держава забезпечувала прожитковим мінімумом людей, але ніхто ж не знав, що і як твориться усередині села. Події 1946-1947 рр. негативно вплинули на моральний стан суспільства. Цинізм і подвійні стандарти у діях радянського режиму, на жаль, стали орієнтиром для багатьох селян, для яких пограбування, крадіжки, доноси ставали одним з основних засобів виживання.

Джерела та література

1. Шабашов А.В. Гагаузы. — Одесса: Астропринт, 2002. — С. 344-356.
2. Маруневич М.В. Поселения, жилище, усадьба гагаузов Южной Бессарабии XIX — нач. XX века. — К., 1983. — С.64.
3. Курогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX — нач. XX в. — Кишинев, 1980 — С. 67.
4. Покровская Л.А. Мусульманские элементы в системе христианской религиозной терминологии гагаузов // Советская этнография. —1974. — № 1. — С. 142.
5. Квилинкова Е.Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. — Кишинев, 2007. — С.189.
6. Губогло М.Н. Гагаузская антропонимия, как этнографический источник // Советская тюркология. — 1973. — №2. — С.82-84
7. История городов и сел УССР Одесской обл. / глав. ред. коллегии П.Т.Троцько. — К., 1969. — с. 394-395.
8. Маковийчук И.М., Пилявец Ю.Г. Голод на Украине в 1946-1947 годах // Украинский исторический журнал. — 1990. — № 8.
9. Записано автором у Борлак Івана Миколайовича, 1946 р. нар., Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка вул. Курогло, 113
10. Записано автором у Челак Анастасії, Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка.
11. Записано автором у Фотієвої Надії Іванівни, 1929 р. нар., Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка.
12. Записано автором у Міогло Михайла Григоровича, 1939 р. нар., Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка, вул. Леніна.
13. Записано автором у Танасогло Панаса, Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка, вул. Світанок, 124.
14. Записано автором у Тишини Анастасії Панасівни, 1943 р. нар., Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка вул. Курогло, 115.
15. Записано автором у Станчева Дмитра Петровича, 1927 р. нар., Одеська область, Болградський район, с. Дмитрівка, вул. Курогло, 96.

Борлак И. Трансформация в традиционной культуре в годы голода 1946-1947 гг. в селе Дмитровка Болградского района Одесской области.

Статья посвящена трансформации традиционной культуры в годы голода 1946-1947 в селе Дмитровка и деформации традиционного уклада жизнедеятельности гагаузов. Разоблачаются основные

аспекты голода в гагаузской селе. Прослеживаются основные изменения в родильной, свадебной и погребальной обрядности.

Ключевые слова: голод 1946-1947 гг., трансформация, традиционная культура, гагаузы.

Borlak I. Transformation in the traditional culture in the years of hunger 1946-1947 in the village Dmitrovka Bolgrad district of Odessa region.

The article is devoted to transformation of traditional culture in the years of hunger 1946-1947 in the village of Dmitrivka and deformations of the traditional mode of vital functions of Gagauz people. The basic aspects of hunger are disrobed in the Gagauz village. Basic changes are traced in maternity, wedding and burial rites.

Key words: the hunger in 1946-1947, transformation, traditional culture, the Gagauz people.

Місто Одеса

Алексєєнко Валерій Дем'янович (1941 р. нар.)

Записала: Амеліна К. (червень 2013 р.)

- *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-33 роках або у 1946-1947 роках?*

- Я не пам'ятаю про голод 1932-33 років, бо мене тоді ще не було, про ці події мені розповідав мій тато. Він тоді працював наглядачем на зібранні молодої картоплі на полях в Одеській області, але при відправці її в Харків вона пропала, і мого тата обвинувачували в цьому, тому він був заарештований. Розповідав він також про те, що люди були дуже худими та голодними. Особисто я пам'ятаю голод 1946-47 років, мені тоді було п'ять років.

- *Які, на Вашу думку, були причини голоду?*

- Причиною була політика влади, яка не змогла вберегти людей від голоду та післявоєнної розрухи.

- *Чи пам'ятаєте Ви, що відбиралися вирощене в полі, на городі?*

- Ні, я не пам'ятаю таких випадків, бо ми жили в Одесі. А ось моя дружина проживала в той час в селі Одеської області, то вона розповідала, що забирали продукти харчування, були цілі отряди для цього.

- *Чи винагороджувала влада за доноси на сусіди у приховуванні зерна?*

- Я такого не пам'ятаю, але доноси були і було їх багато. Моя жінка розповідала, що їх в школі вчитель питав зранку, чим вони снідали; діти безневинно відповідали, а потім, по обіді, приходили отряди тих, хто забирали їжу, і забирали все. Тобто вони знали до кого йти, їм вчителі розповідали, хто що їсть.

- *Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?*

- Так, мали.

- *Як люди боронилися?*

- Ховали продукти, де це було можливим.

- *Хто і як шукав заховані продукти?*

- Найчастіше це були люди на чолі з сільським головою (за словами жінки, в їхньому селі це була жінка).

- *Чи чули Ви про закон «п'яти колосків»?*

- Так, чув мені розповідала тітка, а також жінка. Вона говорила, що вони дітьми ходили збирати зерно під наглядом

військовим, і ті діти, які собі брали трохи зерна, — їх карали, били, навіть вбивали.

- *Чи хотіли люди добровільно йти в колгоспи?*

- Ні, не хотіли. Ті, що були багатими — в них все відбирали, а їх самих частіше всього відправляли в табори.

- *Чи змушували людей йти до колгоспів, а якщо так, то як?*

- Змушували, але я не знаю як, бо про це мені тато не розповідав, а сам особисто цього не бачив.

- *Чи допомагали одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

- Так, допомагали. В мене був друг, який заходив до мене щоранку, щоб йому щось дали, бо дома в нього нічого не було.

- *Як ще люди намагалися дати раду голоду?*

- Моя мама їздила разом з групами на Західну Україну, вони там вимінювали речі, прикраси на їжу.

- *Що споживали в той час із рослин, ягід?*

- Тато навчив нас їсти, якусь солоденьку траву; також їли кропиву, цвіт акації, лободу.

- *Яких тварин, птахів, плазунів їли в голодні роки?*

- Їли горобців, голубів, також рибу і різних молюсків.

- *Чи можна було щось купити або виміняти?*

- Так, можна [було]. Торгували на Привозі фруктами, овочами, рибою. Іноді ми крали на ринку продукти. А колись я зламав руку і пішов на Привоз, і мене там пожаліли і дали цілий пакет вишень. Також ми крали макуху з машин, які везли її.

- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

- Була спеціальна машина, яка відвозила померлих на кладовище.

- *Кого Ви вважаєте винним у загибелі стількох людей?*

- Владу в її бездіяльності та навмисній винищувальній політиці.

Бровко Світлана Володимирівна (1934 р. нар.)

Записала: Білоус Ю.Я. (травень 2013 р.)

- *Что Вы знаете о Голодоморе 1932-1933 и 1946-1947 годов?*

- Да так, особо ничего... Что ж тут знать – и так всё понятно! Люди умирали, много людей умирало – не было, что кушать.

- *А как Вы думаете, почему это происходило?*

- Да тут и думать нечего! Государство виновато! Ничего хорошего тогда не сделали... Тогда, конечно, никто и не думал так; думали: урожай плохой или ещё чего, а уже потом, когда прошло много лет и начало всё вываливаться, то вот оно как оказывается.

- *А Вы сами голодали?*

- Мне с этим везло. Во-первых, я тогда только родилась – мало что помню, отрывки только. А во-вторых, мы ж в городе жили, а тут не очень чувствовалось это. Все всё знали и понимали, но молчали, как мыши. Так шо я сама-то не голодала. Да и папа работал в магазине, так что еда была.

- *У Вас были знакомые, которых лично коснулось это горе?*

- Ну, у меня лично не было, но у соседей вот... Родители в селе жили и попали на этот чёртов голод. В город, кажется, переезжать не хотели и сидели там – голодали. Я помню, мама говорила, шо соседка так плакала, что аж с больницы за ней приехали.

Горун Валентина Семенівна (1942 р. нар.)
Записала: Білоус Ю.Я. (травень 2013 р.)

- *Что Вы знаете о Голодоморе 1932-1933 и 1946-1947 годов?*

- Ну, знаю, что люди голодали, от этого и умирали, много людей умирало. Знаю, что ели друг друга даже. Ой, даже говорить не хочется...

- *Как Вы думаете, почему произошло такое горе? В чём причина?*

- Думаю, в правительстве что-то не так было. Наверное, какой-то не тот указ дали. Наверное, кому-то это было нужно, раз такое устроили...

- *А Вы сами помните что-то из того страшного времени?*

- Та не очень. Я ведь уже в другое время родилась, но кое-что помню; какие-то обрывки.

- *А родители Ваши?*

- Ну, родители попали как раз на это, получается. Только они мне ничего не говорили, а, может, и говорили, да я уж не помню. А потом ещё и война, и погиб папа, мама осталась, и я, и брат остался (брат старше меня на 4 года, 39-го, получается, он). Помню, вроде знакомая одна как-то мне рассказывала про своих дальних родственников.

- *Что именно она рассказывала?*

- Говорила, что жили-то они в селе, а там вообще туго было во время голода. Есть совсем нечего было. Питались, как говорится, тем, что под ногами было. «Лепили из говна пулю». С каких-то листьев или травы хлеб пекли. А мы сами с братом лободу ели. Мама работала, когда первый голодный год был, служила в батюшки — наверно, убирала, я не спрашивала. А потом всю жизнь проработала в колхозе, как все женщины, — шо надо, то и долала: сапали кукурузу, хлопок убирали, и мы после школы помогали. А мама нам с братом кукурузу на воде варила. Короче, тяжело было.

Добрусєва Анна Михайлівна (1940 р. нар.)
Записала: Калініна С. (червень 2013 р.)

- *Что Вы знаете о Голодоморе 1932–1933 гг. или 1946–1947 гг.?*

- О голодоморе 1932-1933 годов помню со слов мамы, бабушки, а 1946-1947 годов – хорошо помню. Мы не успели уехать и жили в оккупации, и вдруг среди лета, где-то в августе... А у нас огород выходил в речку, и когда надо было картошку копать, кабаки собирать (я помню, ребенком была, 7 лет мне было), эти кабаки плавали, и мама бедная в этой воде всё это спасала и картошку как-то выдергивала. Хотела спасти – по карточкам хлеб давали, можно было стоять сутки и не получить хлеба, и всем не хватало. Мама вот, помню, постояла – не хватило хлеба, пришла ни с чем и отруби принесла; на дрожжах, по-моему, и сделала такие лепешки типа коржа. А я кричала: не хочу этих коржей, они кислые и никакие! А вот бабушка моя рассказывала: когда Голодомор, она жила в селе, и работали они в колхозе, рыли они там какие-то траншеи, и, говорит, что бурячиння, листья рубили и с отрубями перемешали и такие лепешки пекли – их называли «офицеры» или «мордоплеты» (я очень смеялась). И, говорит, что взяла с собой на работу вот это вот, и завернула, ну там, в газету и положила в карман куртки и, говорит, что когда стало жарко копать, она это сняла, с этим «офицером», и положила на пол, а кто-то шел – наступил, и, получилось, когда время пришло кушать, доставали, что у кого было, она говорит, у нее ничего не было. Бабушка говорила, что у всех всё забирали, и скотину забирали, и штыками проверяли весь двор: искали всё-всё. Ни на посев следующий ничего не оставляли, абсолютно под чистую все.

- *Как Вы думаете, каковы были причины Голодомора?*

- То, что забирало все государство. Кстати, я еще знаю, что люди из последних сил ползли к железной дороге, и поезда проходили: ну, вот, из Москвы идут, и чтоб не бросили хоть кусок хлеба, закрывали окна поездов фанерой, чтоб они не видели, что на Украине творится. Всё делали, чтоб уничтожить население. Бабушка рассказывала, что «кулаки» – это люди, которые просто хорошо работали, хозяйева, а такие лодари, что их раскулачивали, ну пьяницы, ну такие вот, которые не хотели работать, они завидовали заможным. Ну это еще

хорошо, что раскулачивали, а было такое, что людей забирали и их никто никогда не видел – или их расстреливали, или их в Сибирь забирали.

- *Были ли такие случаи, что сосед доносил на соседа?*

- Да, конечно были, да.

- *Те люди, которые отбирали продукты, имели при себе какие-то документы?*

- Нет, приходили и всё забирали насильно, с оружием.

- *А люди сопротивлялись?*

- А это было бесполезно. Смотри, наш один знакомый рассказывал: их семья была заможней и жила в Кировограде. У них было две лошади и ещё скотина, не буду врать. А соседи были пьяницы, как бы никакие. А эти работали и днем, и ночью, и у них было четверо детей. И вот один раз вот эти, что бедные, написали на доме: «Тимофей уходи, а то спалим хату!», ну чтоб они з села уезжали. А у него же тут хозяйство, ну куда он уедет, четверо детей маленьких? Ну и когда пришли раскулачивать, этот сосед повёл первым к этому Тимофею, и все сдали, и забрали Тимофея, так что семья его [больше] никогда не видела. А мама приехала с четырьмя детьми в Одессу, ну как там быть, всё же забрали, а тут были какие-то родственники, она надеялась, что тут ей помогут. Ну им дали какую-то квартирку, там, возле вокзала, и он говорит, что они ходили на вокзал и бегали по этим поездом, и забирали, кто что там забыл – или пирожок какой-то или хлеб, или вещь. Потом он говорит, что в темноте ему дал кто-то буханку хлеба, он был так счастлив, когда пришел домой, так [оказалось, что буханка] была вся заплесневевшая, есть нельзя было. Как-то он с пацанами собрался, лет по 12 [им было], и решили сесть на поезд и уехать куда-то. Ну, там, милиция их нашла и отправила в детдом; сначала в распределитель и потом уже в детдом. Я удивляюсь, что мама его и не искала. Он выучился на строителя и сапожничал, в общем, был мастер на все руки. И говорит, что в детдоме они спали на кровати – была только сетка и всё, ничего другого. И плита была холодная, зима тоже холодная, и они в одной рубашечке садились возле этой печки, хотя она была холодная, и закрывали колени этой рубашкой в надежде что... Ну, дети есть дети. Так от, они в этом детдоме жили. Когда началась война, перед тем, как [отправить] на фронт, его привезли в Одессу, он нашел свою маму, но они

ничем не могли ему помочь, и он ушел в армию. И к концу войны он решил поехать в это село и убить того, кто на его отца доложил, навел на них. А брат его в то время, жуткое время — людей грабили, убивали, попросил наган, чтоб в случае чего он оборонялся. В общем, тот выстрелил... короче, он не отомстил тому человеку, не смог убить.

- *Где-нибудь можно было спрятать продукты?*

- Можно было. Когда они зарезали бычка (знали, что придут), и прямо посредине двора закопали. А брат мой, Васька, был маленький, понимал, что бычка закопали, и они ему сказали: «Ты ж только никому не говори». И пришли эти, ничего не нашли, уже уходят, и так ткнул ему пальцем в пуп, и говорит: «Пуп наелся круп», а тот его спрашивает: «Где бычина?». Потому что соседи донесли, что у них был бычок. «У собаки под хвостом», — сказал мой брат. А собака лежала на том месте как раз, где закопали бычка, и тот-то, шо видел, то и говорил. Но они этого не поняли и ушли.

- *Сколько человек обычно приходило и кто это был?*

- Ой, ну это, по-моему, КГБ. Я же была маленькая и потом, после войны, такого не было, нечего было отбирать, все были голыми. Ходили все, моя мама, например, в платье с латочками; папа в рубашке такой ходил... Так что забирать было нечего после войны, все были одинаково бедными. Человек 4-5 приходили.

- *Тем, кто работал в колхозе, выделяли еду?*

- Бабушка моя получала, трудодни назывались: один день отработывали и давали какую-то еду, ну очень мало, я уже не помню — пол-литра масла подсолнечного на месяц, сколько-то там муки. Если кто-то украл кочан кукурузы, пять лет давали, и не только судили (это статья 58). Я чего помню, потому что несколько человек судили. Летел самолет, а одна женщина, [которая] еще не была замужем, сказала: «Чтоб один самолет на Сталина, а другой — на Гитлера». Потому что причина всех бед в них. И соседи донесли, и ей дали 10 лет, и так она замуж не вышла, в общем, жизнь ее была покалечена. И причём люди были настолько готовы, что могут прийти и забрать, [что] у всех был чемоданчик с бельем, и сухарей каких-то насушили, и [если] постучали в дверь — покорно уходили, и больше их никогда не видели. Вот так вот. Помню, была маленькая, и родители ушли гулять, а приехали к нам родственники. А мы на печке сидели и нам страшно было, проснулись — никого нет.

- *Забирали продукты питания или ещё что-нибудь?*
- Нет, в основном, продукты питания, пшеницу, скот угоняли.

- *Кто охранял колхозное имущество?*

- Я такое уже политическое не знаю, ребёнком была.

- *Добровольно ли люди шли в колхоз?*

- Некоторые – добровольно. Вообще-то заставляли, потому что это было новое что-то, и люди темные были, неразвиты, никак не сопротивлялись; народ наш очень терпелив.

- *Были ли люди, которые не голодовали?*

- Ну, наверное, – всегда есть бедные и богатые. Были хитренькие, умненькие, которые могли запрятать, такие смышлёные. Мама рассказывала, что одна семья (он инженер, а жена его без образования), то им надоело уже бороться с голодом; собрали ядовитых грибов, съели, чтоб утром уже не проснуться, а наутро встали как ни в чем не бывало, живы остались. Доведены люди были до крайности.

- *Делились ли люди едой во время Голодомора?*

- Не знаю. Я знаю, что воровали детей, варили холодец и продавали этот холодец. И кошек, и собак ели, конечно, и когда на базаре продавали кролика, то должны были лапки обязательно оставлять, чтоб было видно, что это кролик.

- *Что употребляли люди из растительной пищи?*

- Летом есть лесные ягоды, то и ели; грибы.

- *В городе тоже был голод?*

- Ну, конечно, был! В селе легче было пережить, я думаю, – там был огород, летом проще. Если выдавали хлеб, то его можно было поменять на вдвое больше макухи, больше ртов можно было накормить.

- *Рассказывали ли Вы своим детям, внукам о Голодоморе?*

- Вскользь могла сказать, что были сильнейшие морозы, а кушать не было что. А так про Голодомор не рассказывала. Это сейчас люди стали говорить об этом Голодоморе, то ли чтоб нас отвлечь от этих насущных проблем, особенно при Ющенко начали трогать эту тему.

- *Кого Вы считаете виновным в том, что люди голодали?*

- Я считаю, что это политика была такая. Наверное, Сталин был виноват, потому что он пришел к власти нечестным путем, по трупам, и он по колени в крови стоит, и им [?] была выгодная такая позиция. Понимаешь, когда человек бедный, им легче управлять, когда у него ничего нет. Поэтому люди были покорные.

Ємельянова Валентина Іванівна (1928 р. нар.)

Записала: Задорожна В. (червень 2013 р.)

- *Пожалуйста, расскажите немного о себе.*

- Я родилась в 1928 году. Родилась я не в Одессе, но в один год и два месяца с мамой переехала в Одессу. С тех пор и по сегодняшний день живу в городе Одессе. С 45-го года, когда вошли наши, советские, войска в Одессу, я пошла работать на Одесскую электростанцию. Я работала пробоотборщицей нефти, газа, пара. Я работала в химической лаборатории и приносила [пробы?] для того, чтобы делали анализы.

- *Что Вы помните о голоде 1946-1947 гг. и как он затронул Вашу семью?*

- Голод был страшный. Мне было легче от того, что мы, работая во вредном цехе, получали 700 грамм хлеба. Дети получали, мои, вот, братья по 300 грамм в сутки. И вечером настолько [мало] было в магазине, нигде ничего не было. Когда-то мы покупали консервы, и эти коробочки оставались у нас дома. Не было пепельниц, и папа окурки бросал туда. И я, собрав эти коробочки, мыла их, и на второй смене, когда мы работали, нам выдавали горячие талоны, и не было даже в столовой тарелок. Были, но давали это для начальников, для служащих, а мы приходили с этими консервными коробочками, и нам давали там горячую пищу.

- *Помимо недостатка в еде, были ли ещё какие-нибудь трудности?*

- Даже в магазинах и с вещами было очень сложно. Характерно еще то, что ходить и не было в чем. Обуви не было. Моя мама сама шила комнатные туфли. Купила галоши мне, и я в этих галошах и в комнатных туфлях в суровый 47-й год ходила на работу, когда снег чуть ли не до пояса был. Было холодно, холодно. И я когда пришла на работу, меня встретил наш директор, Лерман Борис Маркович, и когда он увидел меня в комнатных туфлях, был поражен. «У тебя что, нет в чём ходить?». Я говорю: нет. И он позвал меня, когда принимал работников по личным вопросам. И я когда пришла к нему, он сказал: «А мужские туфли ты оденешь?», — потому что женских на складе не было. Конечно, я согласилась. Это меня очень и очень выручило.

- *А можно ли было обменять продукты?*

- Мать моя ездила в деревню. Снимала из дому все простыни, наволочки. Где какая, что было, полотенца. Всё отвозилось в село и менялось на продукты. Ну, продукты — это, в основном, была кукурузная крупа и мука. Потом уже, конечно, по прошествии многих лет стали появляться и продукты в магазинах, но всё равно было очень сложно, и очень бедно мы жили.

Задорожна Людмила Олександрівна (1941 р. нар.)

Записала: Задорожна В. (червень 2013 р.)

- *Были ли Вы очевидцем голода 1946-1947 гг.?*

- Да, я пережила эти страшные годы. Родилась я в 1941 году в Одессе, в семье рабочих.

- *С чего начался голод, какие были его причины?*

- Там нельзя назвать одну причину. Были военные годы, там понятно было, почему ни обуться, ни одеться было не во что.

- *Сколько выделяли хлеба на одного человека?*

- Моя мама ходила, получала хлеб по талонам. Кирпичик хлеба на семью, насколько я помню. Рабочим давали больше, а старикам и тем, кто не мог работать, давали меньше хлеба.

- *Что помогало людям выжить?*

- Мама сшила мне тряпочные валенки из ваты. Как ходили, понятия не имею, сейчас кажется, вообще замерзнуть можно [было]. Моя тётя однажды купила картошку у каких-то людей, а она оказалась ворованной. Позже на нее заявили и посадили в тюрьму на 3 года. Картошку, естественно, отобрали.

- *Каково жилось детям?*

- Детям всегда старались родители дать больше, чем кому-либо другому в семье. Власть относилась к детям не так. Один раз к нашему дому подъехал грузовик, в котором находились фрукты, как помню – апельсины и какие-то конфеты. Был отдан приказ разгрузить всё это и позвать всех людей на двор. На глазах детей всё разгруженное облили бензином и подожгли.

Пеліховська Анна Володимирівна (1937 р. нар.)

Записала: Задорожна В. (червень 2013 р.)

- *Что Вы можете рассказать о голоде 1946-1947 гг.?*

- В 1946 году мне было девять лет. В школе писали на обрывках газет. В школе пишем, а домой приходим – ничего не разберём. Дети ходили голодные. Мою семью спасала только картошка, которая молитвами мамы уродилась. Ехали с братом 60-70 километров от Одессы для того, чтобы обменять какую-либо одежду на кукурузу, пшеницу. Нас ещё спасало то, что папа был рыбак. С трёх-четырёх утра он на море рыбу ловил. Все ловили, от малого до велика.

Сорочинська Л.І. (1932 р. нар.)
Записала: Білоус Ю. (травень 2013 р.)

- *Что Вы знаете о Голодоморе 1932–1933 гг. или 1946–1947 гг.?*

- Та шо я могу знать... был голод, так это точно! Я ж только родилась-то в 32-м. Помню, что сёстры рассказывали, и всё.

- *А что они рассказывали?*

- Та рассказывали, шо с травы какой-то — с подорожников, что ли, блинчики, лепёшки какие-то пекли. Но я малая была — не помню, но потом рассказывали, шо кидала я те блинчики на пол. Не нравились, видать. А ещё помню, када говорили, шо соседка ходила, собирала картошку, а она какая-то вонючая была, но тоже лепёшки делали с них. Да, страшное время было — тяжело жили...

- *А случались такие случаи, когда отбирали еду у людей?*

- Рассказывали, шо у соседки одной раз забрали буханку хлеба и картошки (там у неё было килограмм, может, 10), шоб троих детей как-то покормить. Кто забрал — не знаю, бо не спрашивала никогда. А сама не помню...

- *Как Вы выжили в голод?*

- Та как-как? Сначала, вон, лепёшками этими погаными кормились, а потом нам повезло, и мамина тётка забрала нас к себе — в город. И там уже, канешно, полегче было. Семья-то у нас не маленькая была. Мама с папой, я да две сестры. А у тётки тоже было трое пацанов. Но помогла она сильно — можно сказать, спасла от голодной смерти.

- *В городе не было голода?*

- Ну, он-то везде был, но в городе не такой, и легче было прожить как-то.

- *А Вы рассказывали кому-то из своей семьи — детям, внукам — про Голодомор?*

- Та не очень... Так, когда внук в школе учился, то мог спросить там шо-то, та я и не сильно-то отвечала. Мало, что помню же, ну, шо знала — рассказывала.

- *Кто виноват в том, что погибло столько людей?*

- Наверное, страна... государство... начальники. Шо-то придумали себе, а мы тут мучались.

Чабан Володимир Якович (1926 р. нар.)
Записав: Сапатинський М. (червень 2013 р.)

- *Что Вы можете рассказать про Голодомор 1932–1933 гг. или 1946–1947 гг.?*

- Я с 44-го по 51-й в армии был; когда был в Молдавии, видел, как люди падали.

- *Что именно Вы видели в Молдавии?*

- Служил в Бендерах, в Тирасполе. Мы выезжали в Кантимир, сёла немецкие: немцы ушли — люди голодовали.

- *А сами Вы не голодовали?*

- Ну, в армии тоже не сильно жирно было: дадут буханочку хлеба на 10 человек, и каждый себе хапает, а я служил не год, не два.

- *Это раз в день давали?*

- Нет, три раза кормили — утром, в обед и вечером: утром буханку хлеба и кастрюлю. Были энтузиасты, которые разливали, и те, что хлеб резали. В 47-м году был в городе, купил буханку хлеба — девальвация денег тогда была — в очереди пропускают солдат. И в шинели большие карманы: положил, ну и пешком шел в казарму, в крепость в Бендерах; пока дошел до ворот, думаю «что такое, а где же хлеб?», — съел по кусочку и не почувствовал, что я его съел. Это в армии, так давали нам что-то. А люди-то не получали этого.

- *А как люди выходили из этого положения?*

- Как сказать. Перебивались, кто как мог, после войны — восстановление, разруха, работали по 10 часов. В 51-м году я пришел с армии, уже было нормально.

- *А где Вы жили?*

- В Первомайском районе Николаевской области, тогда ещё была Одесская область. У войну наша семья не голодовала — были румыны.

- *Забирали ли румыны скот, хлеб?*

- Угоняли, уже когда отступали. А когда пришли, что у нас было, так и осталось. А когда отступали немцы — грабили всё. Я прятался в подвале в 44-м году, когда наступали наши — всё смели. В 33-й год голодовали тоже. Были колхозы, и не хотели люди, не шли. Кто пошел, кто нет. Тогда приходили, забирали скотину; приезжали уполномоченные с района. Люди закапывали пшеницу в землю, и это семью спасало от голода. Рвали с акации цвет и пекли лепешки, листья буряка ели.

- *А как окружающие переживали голод?*

- Падали люди от голода — целые кварталы пустые. Говорили, что та съела своего ребенка. Как то пропала лошадь; ее по кускам люди рвали, топорами, ножами, дрались. А потом уже — коллективизация, хочешь не хочешь, а скотину запирали, и люди шли. Когда брат пошел в школу, в школе давали кушать. Один день вместо него я ходил, давали кусок хлеба и супа.

- *Из чего был суп?*

- Каша ячневая или ещё какая.

- *А когда люди умирали от голода, где их хоронили?*

- Назначали людей за руки за ноги, копали общую яму и туда складывали, гробов не делали.

Одеська область

Березівський район

село Заводівка

Ладиненко Марія Іванівна (1927 р. нар.)

*Записав за споминами з розповідей: Ладиненко О.
(лютий 2008 р.)*

- *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-33 роках або у 1946-1947 роках?*

- *Моя бабуся, Ладиненко Марія Іванівна, багато пам'ятала про голод 1932-1933 років, їй тоді було 6 років, та дуже добре пам'ятала голод 1946-1947 рр. Але найбільше запам'ятався перший.*

- *Які на Вашу думку могли бути причини голоду 1932-1933 рр.: неурожай, засуха, податки чи забирала урожай влада?*

- *Справді, по розповідям старших людей бабуся знала про неврожай, але говорили, що все ж зібраного зерна вистачило б для власних потреб. Тому бабуся вважала основною причиною голода було повне відбирання врожаю владою*

- *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

- *Відбирали, так звані виконавці, або активісти, — як місцеві, так і з району.*

- *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

- *Про донесення один на одного в цей час ніхто зі старожилів села не розповідав, в тому числі і бабуся.*

- *Чи мали при собі якісь документи ті, хто забирав зерно?*

- *Ніяких документів не показували. Говорили лише, що це наказ влади: зерно забирали для майбутнього посіву, а інші продукти — для підтримання армії.*

- *Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?*

- *У 1932-1933 роках об'їзчики на полях могли забити людину до смерті за збирання колосків. Також за це піддавали людей арешту; односельчанка, наприклад, отримала 13 років ув'язнення за лантух колосків, зібраних на вже прибраному полі.*

- *Як люди боронилися?*

- *Єдиним способом оборони було приховування врожаю.*

- *Отже, можна було приховати якусь частину зерна, продуктів, овочів?*

- Так, але зробити це було дуже важко, оскільки до кожного двору заходили по декілька разів. Шупали, перевіряли кожну скирту сіна чи соломи. Оглядали всю побутову посуду: діжки, макітри, предмети з порожниною. Зазирали на печі та кабиці.

- *Скільки людей приходило до хати забирати зерно?*

- Приходили, як правило, групами по 4-5 чоловік.

- *Забирали лише продукти харчування чи й інші речі – одяг, рушники, худобу тощо?*

- Худобу забирали, але вилучення одягу було поодиноким.

- *Де ще намагалися сховати зерно?*

- Героїчний подвиг вчинив голова сільської ради, приховавши частину колгоспного урожаю на кладовищі в склепі.

- *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

- Їжу отримували лише ті, хто працював на стратегічних об'єктах колгоспу: на елеваторі, току, в майстерні, коморі.

- *Хто не голодував у селі і чому?*

- Не голодували в селі члени тих загонів, що відбирали врожай. Легше, звичайно, жилось представникам тих професій, що працювали на елеваторі, в коморі, колгоспній кухні, їм виділялись пайки, яких, проте, ледве вистачало аби вижити.

- *Хто вижив з тих, що голодували?*

- Загалом – вижили ті, хто зумів дещо приховати та пережити осінь і першу половину зими 1933 р.

- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

- Дуже рідко, бо голодували всі.

- *Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?*

- Родичі, з якими був зв'язок, знаходились в аналогічних умовах. Щоправда, батьку бабусі все ж вдалось вибратись на товарняку до родичів, сестриної сім'ї, яка жила у Львові, й привезти харчів.

- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*

- Використовували в їжу молоду кропиву та лободу.

- *З яких дерев, рослин вживали листя, кору в їжу?*

- Вживали цвіт акації та молоду кору для приготування борошна, з якого варили суп, та пекли.

- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*

- Фактично все – від гав до слимаків.

- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*

- Так. За одяг можна було виміняти трохи макухи. Прадід мій неодноразово їздив до Березівки. Був і в Одесі.

м. Білгород-Дністровський

*Колейчук Віктор Миронович, Колейчук Галина Яківна
(обидва 1929 р. нар.)*

Записав: Сапатинський М. (червень 2013 р.)

В.М.

- Какие события предшествовали голоду 1946-1947 гг. в Белгороде-Днестровском?

- Начнём с момента освобождения, конечно. 44-ый год, в апреле-месяце была освобождена Одесса — там уже наше Белгород-Днестровское руководство ожидало день освобождения Белгорода-Днестровского, вот. Где-то 20-го... 25-го августа где-то Белгород-Днестровский был освобождён. Приехали все руководители, и началось восстановление города. Город был разрушен, вот: два медзавода были разрушены — полностью, электростанция разрушена была, дома сгорели — много (домов много, когда отступали, тоже уничтожили). Ну и начали восстанавливать. Как восстанавливали? Начали, во-первых, восстанавливать колхозы — здесь колхозов не было. Ну и для того, чтобы восстановить это всё агитаторы ездили — уговаривали, как вступать, всё будет — всё будет, как вы и просите. Ну а налоги, которые четыре года, которые во время оккупации, забрали сразу.

- То есть когда румыны были, они местное население каким-то налогом облагали, а советский режим продолжил его собирать?

- Румыны сами налоги брали, а когда наши вернулись — взяли налоги за четыре года, и всё, всё, что было у этих крестьян (по сёлам) — собрали и увезли на вокзал — элеваторов-то не было. И это зерно — осень, дожди — оно, в общем, стало гореть, и погубило всё на вокзалах. Овидиополь весь жёлтый был от кукурудзы. Собрали всё. А 45-ый год — урожаем слабый, 46-ой — вообще, и начался так называемый голод. В городе получали карточки: я учился — получал 450 грамм хлеба, и пока я доходил домой, я их съедал — эту порцию, а потом уже без хлеба было. Но, в общем, 46-ой — тяжелейший год был: здесь умирали от голода — это форма номер одиннадцать, или как она... когда дистрофия, мышцы сердца; эти люди — инвалидами, или умирали, или на всю жизнь инвалиды были.

По больницам кормушки устраивали, подкармливали, собирали по улице этих голодающих. Ну, в общем, постепенно, потом 47-ой уже год был лучше, уже мы получали — я в техникуме учился, — мы получали так называемые «подарки американские». Там всё было: и обувь была, и колбаса... такая коробка была. Ну, ещё и карточки были. В 48-ом я уже закончил, вот, медтехникум этот, и уже распределение получил, и начали восстанавливать.

- *А в сёлах были карточки?*

- По сёлам не давали карточки.

- *А голод начался потому, что неурожаем был, или потому, что зерно забрали?*

- Вот, забрали и неурожай. Если бы его не забрали под метёлку тогда — это просто старание было дурное, так если бы его оставили — ну съели бы они его немножко, да и всё. Тогда ж ведь не было ни машин, ничего — они его никуда не могли бы деть; всё осталось бы на горище, и оно было бы сухое, и оно сохранилось бы. Ну, эти товарищи, которые сильно старались — а у нас ведь всегда так, знаете, — всё на вокзал, вокзал, а элеваторов-то не было, я же говорил, элеваторы потом создали. И вот это страшные годы были, а у нас же тут как — то урожай, то — неурожай. Засуха сильнейшая была и всё. У нас местные даже не могли себе представить так, что может быть голод. Вот когда шурин мой — он сам из Карелии был — он там пережил в советское время голод; он всё говорил маме моей: «Мама, давайте кабанчика выкормим — будет голод». Она говорила: «Оцей кацап няк не наісця, — говорит, — всё боится голода. Який у нас буде голод тут?». Он-таки взял и кормил, и это спасло немного.

- *А скот по сёлам забирали?*

- Скотина особенно тут... Животноводство сильно не было развито. Овцы — вот это в основном. По всей вероятности... Нет, я знаю — зерно в основном. Какая-то норма, по всей вероятности, налог был и мясом, и этим... Не может быть, чтоб не было. Но зерно — это точно. Я знаю, мы участвовали, помогали — комсомольцы.

- *Чем люди питались во время голода?*

- Траву вот эту варили. Как её... крапиву делали. Ну, ловили этих... сусликов, ещё были тогда — сейчас я не знаю, наверное, нет их. На зайцев капканы ставили. Вот в таком духе.

- *А как люди питались по сёлам?*

- По сёлам совершенный был голод – у них позабирали всё зерно. Там были семьи большие, дети – так дети умирали. У нас одна знакомая есть (это под Саратой); у них было восемь детей... умерло пятеро детей от голода. А осталось трое. Так для того, чтобы спасти их, мать отдала их в детдом. И только там, в детдомах – они попали где-то в Молдавию – и там они, значит, выжили. В больницах, детдомах – всё кормили; подбিরали на вокзале голодных, привозили в больницу. Вот мы жили напротив железнодорожной больницы – там привозили железнодорожников, семьи железнодорожников – опухших.

- *Забирали у всех подряд, без разбору по национальной принадлежности?*

- У всех подряд. Не выбирали украинца, молдованина, или румына, или болгарина.

Г.Я.

- Я даже училась в школе в это время. Так у нас в 46-ом году организовывали колхозы, и я поехала в Семеновку – по моему, это было... Жили люди на карточку только, получали работающие и студенты 400-450 грамм. Училась в школе до половины 9-го класса, а потом мне отца послали в город, на Западную Украину, заготавливать картофель для города – потому что город голодал, нехватка была всего. А у меня получилось так, что как раз сестра родила, кормить было нечем, молока не было, мать больна, и я посмотрела, и пошла в горком – долго просила, чтоб дали мне работу. И вот меня направили в четвёртую школу, которая и сейчас она есть, старшей пионервожатой. И чем там кормили? Дети для того, чтобы выжить, организовали кухню (столовая там была), и там варили целый казан горохового супа из концентрата – гороха, который откуда-то присылали. И вот из этого концентрата горохового варили казан супа – кормили всех детей и пекли там хлеб. И каждому ребенку, чтоб выжили дети, давали по 100 грамм хлеба в день, а по карточкам тогда давали работающим 450 грамм хлеба, а нам – по 250 грамм черного хлеба. Причём черный хлеб был – смесь какая-то пшеничная. Конечно, 250 грамм хлеба в то время, когда есть нечего... было это... так, поддерживало. А я, как работающая, так нам и учителям в конце работы давали 550 грамм хлеба – так я его прятала под пазуху, чтоб не вырвали по дороге, и бегом бежала домой,

и отдавала сестре и матери. И так мы жили. Так те, кто работали в управлении или еще где-то, так там макуху для животных, которую делали, брали. И вместо хлеба ели по куску этой макухи. Вот, сестра ходила за пайком на базу, где выдавали, и ее каждый день караулил один интеллигент – вырвать этот мешок. И она этим мешком отбивалась – как животное, набрасывался. А одна была здесь с богатых... Ну, поумирали её родители, так, и она осталась. Она подходила к столбу телефонному и давала телеграмму королю¹: «Карл алдойле! Тебе (на румынском – я буду на русском) звонит с Четатя-Албе² Марусика! Она умирает с голоду – пришли ей кушать что-то!». Ну, а на базаре она набрасывалась, где видела, когда продавали. Набрасывалась – её бьют – она это вот... в общем, вот такая картина была ужасная.

В.М.

- *Голод начался в 1946 г.?*

- Да, с 45-го на 46-ой... Значит, 44-ый, 45-ый – собрали всё, в 46-ом – неурожай, и всё. Самый страшный был – вторая половина 46-го года – 47-ой. У меня тоже был эпизод с голодом связанный. У меня была комнатка, где я занимался рыболовительством, и приходил товарищ, Юра, – грек такой был – здоровый, спортивный. А сестра как раз зарезала кабанчика, был окорок копченый, и она его держала на фарш. И вот приходит Юрка и говорит: «Витька, дай шмат». Я ему отрезаю шмат и себе шмат. И когда сестра уже кинулась, там от окорока осталась одна косточка. Услыхав шум, мама говорит: «Лиза, не волнуйся, я еще пару борщей сварю из шкуры, из костей – не надо ругаться». Вот такая голодовка была. Это было не Голодомор, как где-то говорят, а была голодовка. Да, людей у нас не ели – слава Богу. В нашем краю каннибалов не было, а были места, где поедали детей.

- *Где именно?*

- Да это было за лиманом, на Украине, где-то там – и то, в 33-ем, 34-ом году. Мы – бессарабцы, а через лиман уже был Советский Союз.

- *Сажали ли тех, кто собирал колоски на уже убранных полях?*

¹ Вочевидь, мається на увазі король Румунії Міхай І, який вважався правителем описуваних земель до приходу радянської влади у 1944 р.

² Молдавська та румунська назва Білгороду-Дністровського.

- О-о-о, тогда много сажали за воровство, за мешочек пшеницы – если своровал... Когда собирали пшеничку, которая оставалась и их ловили, то давали срок – воровством это считалось.

- *Какое было наказание за это?*

- Арестовывали и сажали – 5-10 лет за кочан кукурузы.

- *А расстреливали?*

- У нас в 40-ом году, когда пришла советская власть, - так расстреливали.

- *Кого именно?*

- Политиков, евреев – за сионизм, потому что они были очень богаты и содержали они этих продавцов (магазины большие).

- *В сёлах голод был сильнее, чем в городе. Было ли такое, что не пускали из села в город?*

- Да. Потому что паспорта по сёлам не давали – только в городе, и потому не выпускали. Даже чтоб учиться, колхоз выдавал справку – если считал нужным.

- *А если человек сам, без разрешения, уходил в город?*

- Возвращали.

- *Арестовывали ли за такие побеги?*

- Да, было. Один белорус убежал, и в селе его знакомый милиционер припрятал, иначе тут – срок. То же самое было в городе: если ты был нужен, то тебя никто не отпускал.

Шаповалов Федір Григорович (1936 р. нар.)
Записав: Сапатинський М. (червень 2013 р.)

- *Что Вы можете рассказать про Голодомор 1946–1947 гг.?*

- Голод страшный... Эти 2 года подряд был суховей, не было дождей, погибал весь урожай, и ничего не родило. Замечу тебе, что такой неурожай был по всей России, и, естественно, от того последствия. Значит. голод был не только здесь – у нас, на юге Украины, а был, значит, по всей России. Жена из Подмосковья – там тоже было так. Это значит, чтоб ты знал, никто специально голод на Украине не... Это была беда общесоюзная, для всего Союза. Ну, что делало государство? Государство, как могло, детей в школе (я тогда был в четвертом классе) подкармливали. Суп, кусочек хлеба... Многие ж без родителей, без отцов остались – всем было очень-очень плохо. Наверное, ты слышал, что вымирали в сёлах семьями. Ну, в городе нам что – мы получали хлеб по карточкам. Хлеб был – кукуруза, горох.

- *Что делали с беспризорными детьми?*

- Милиция этим занималась. Собирали их в детдома. Много детдомов было. У нас в городе были, в Тузлах были, в Базаряновке. Детей спасали, как могли. Было: пирожки продавали на базарах, ты идешь, кушаешь - подбежал бедный, голодный, схватил у тебя – сразу в рот. Его бьют, а он сжевал, и всё.

- *Когда именно ввели карточки?*

- Карточки ввели сразу после войны.

- *Когда вернулась советская власть, насильно ли людей заставляли вступить в колхозы?*

- Ты знаешь, что такого такого насилия не было. Вот моя мать сама пошла в колхоз.

- *Сдавали ли скот, когда вступали в колхоз?*

- При вступлении в колхоз сдавали, у кого что было: корова была – сдавали корову...

- *Голод прекратился, когда урожаи стали лучше, или из-за помощи государства?*

- Конечно. После этих засух с неурожаем государство приняло программу – называлась «Сталин» в народе: план строительства лесозащитных полос.

Біляївський район

село Маяки

Половська Світлана Федорівна (1942 р. нар.)

Записала: Калініна С. (червень 2013 р.)

- *Помните ли Вы голод 1946-1947 гг.?*
- Люди умирали с голоду, ходили на базар менять вещи на хлеб.
- *Как Вы думаете, какими были причины голода?*
- Государство виновато. Война была причина, другие воевали, а другие и детей ели.
- *Были ли такие случаи, что на соседа доносили?*
- Было, что приезжали из-за доноса и копали во дворе и картошку, и зерно, всё забирали.
- *Те люди, что забирали зерно, имели при себе какие-то документы?*
- Та ничего не мали, приходили одетые в форму, с оружием. Шо, они показывали документы? Загрузили, забирали и всё...
- *А люди сопротивлялись этому?*
- Нет, не сопротивлялись. Отдавали всё, чтоб только не трогали их. Та шо сопротивляться, как можно было, если что-то не так – сразу увозили на Сибирь.
- *Можно ли было где-нибудь спрятать продукты?*
- Ну, трошки люди прятали по ямам, но всё равно находили, от так вот тыкали и находили.
- *Сколько человек обычно приходило забирать зерно?*
- Трое-четверо приходили.
- *Тем, кто работал в колхозе, выделяли еду?*
- Выдавали по фамилии, а мало – по селу ходили и выдавали. Если семья большая, давали 2 булки хлеба, если меньше семья – то меньше давали.
- *Добровольно ли люди вступали в колхоз?*
- Другие добровольно, другие – нет. Которые богачи были, у них были свои мельницы, свое добро, у них свой колхоз был [?]; много овец было, земли много было. Те, кто опухал с голоду, ходили воровали у них.
- *Делились ли люди едой во время голода?*
- Та ничего не делились, каждый сам по себе, чтобы свою семью спасти. Кто будет делиться?!
- *В городе тоже был голод?*
- Та он везде был, ну не так уже. В сёлах были люди такие несчастные все-все.

Кодимський район

село Слобідка

Жиган (Яворська) Зінаїда Мартиянівна (1928 р. нар.)

Записала: Мись І. (червень 2013 р.)

- *Чи пам'ятаєте Ви, що був голод у 1932-33 роках або у 1946-1947 роках?*

- Голод 1932-1933 років пам'ятаю погано, а 1946-47 років – добре. В 1932 році голод був штучний: урожай був гарний, але людей розкулачували.

- *Чи відбирали у людей вирощене в полі, на городі, і якщо так, то хто це робив?*

- Забирали продукти, одяжу навіть дрантя. Приходили колгоспні активісти: Мерецький (голова колгоспу), Пашенко (мала посаду нинішніх депутатів), міліціонер, двоє понятих. З ними був Дмитрієв Дмитро (був посильним у сільраді). Вони були озброєні, мали пістолети. То була ціла бригада. Вони збиралися у сільраді, засідали і вирішували, до кого йти розкулачувати. Якщо хтось чинив опір, їх оголошували ворогами народу і забирали, вивозили. Ніхто цих людей більше не бачив, назад ніхто не повернувся. В кого були діти, залишались самі або йшли до родичів, у кого були.

- *Як люди боронилися?*

- Оборонятися від цієї бригади люди не могли, тому що то був наказ віддати все, що було в хаті. Дехто тікав, але їх вважали бандою і ворогами народу, а страждали потім рідні.

- *Де можна було сховати продукти харчування?*

- Пробували закопувати якесь зерно в землю, але приходили з залізними крюками і тикали їх у землю; де була земля м'яка, там копали. Коли знаходили щось з харчів, то забирали, людей висилали. Під час продрозвезки люди здали продукти державі, а потім забрали те, що залишили собі. Жили ми за рахунок землі, яку мали дома і корови. Нас вважали середняками, тому що мали корову. Тримали вівці, мали верстат і робили полотно. Купити одяг не могли, грошей не було. Навіть це полотно забрали з хати. Одягати не було що. Залишались, у чому були одягнені.

- *Чи давали їжу тим, хто вступив до колгоспу?*

- Хто ходив до колгоспу, тих кормили раз у день. Їм давали 300 грам хліба, і варили баланду з крупи.

- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Нас заставляли збирати колоски після уборки урожаю, але брати їх собі не можна було; здавали у колгосп – інакше карали. Був випадок в сім'ї Березнюк: жінка захворіла, було троє дітей і батько скошив три снопи зеленого ячменю, обжарив на вогні зерно і зварив такий суп з нього для жінки. Ранком Шаповал побачив колоски і доніс на нього, за ним прийшли по загубленим дорогою колоскам і дали три роки за три снопи ячменю.
- *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*
- Колгоспні поля охороняв об'їзний Войнорович Петро Данилович; у нього була рушниця. Також був патруль.
- *Чи змушували людей іти до колгоспів?*
- До колгоспу люди йшли примусово. Колгоспники не мали паспортів, тому не могли нікуди виїхати на роботу. З колгоспу приходили ввечері додому, і давали тобі норму роботи на другий день; якщо не приходив на роботу – карали, а справки, що ти хворієш, ніхто не давав. Я була комсомолкою і хотіла утекти з села з комсомольським квитком, але мама не дозволила. Хто тікав з колгоспу, то забирали землю, а тоді не було б як жити всій сім'ї. Ми повинні були здати налог у колгосп: 180 яєць, налог з будівництва хати, 75 кг м'яса; оскільки у нас була корова – теля, яке народжувалося, треба було задекларувати і віддати у колгосп. Я сказала, що теля здохло і ховала його. Трохи пасла вночі.
- *Хто не голодував у селі?*
- Сільські люди дуже голодували; ті, хто працював на залізниці, мали зарплату, могли щось купити. Може, не голодували голова колгоспу і його помічники. Якщо хтось мав кусок хліба, тримали дітям, бо забирали у всіх однаково.
- *Що було з малими сиротами?*
- В Борщах був дитячий будинок, куди забирали сиріт, які залишились самі. По селі їздила підвода і забирала людей, які померли. Ніхто їм не платив і ніхто не знав, де кого ховають, тому що думали, що завтра можуть бути там само.
- *Коли почали люди помирати з голоду?*
- В 1933 році, я знаю, що померли Кравчуки всі, Крачковський-батько, Саветіни - хлопчик, дівчинка і мама; Незвінські всі хатою. Тоді в сім'ї було найменше п'ятеро дітей. А в 1946 померлих я не знаю... При окупації в 1942 р. наше село під руминами, а на залізниці працювали німці та руми-

ни. Всіх слобідських євреїв зігнали в загорожу і чекали, щоб привезли інших. Потім їх перевозили в Балту. Казали, що там буде гетто, де вони будуть жити. Насправді всі знали, що їх везуть розстріляти. Дядько Беркович перекинув Кримус Соню через забор і наказав тікати. Маму при цьому Соні застрілили. Я з Сонею разом вчилася, зустріла її заплакану і сховала в ясла до корови, накрила її шулуминням і наказала сидіти до ночі. Вночі вона через ліс пішла у село Романівка, де були їхні знайомі і так спаслася. Писала мені після війни з Кишинєва, працювала в банку, звала до себе.

- *Як годувалися люди у 1946 році?*

- В 1946 році не було, що їсти, то ми різали стару телячу шкуру, варили її на кутуні в казані і гризли. Мама собі варила лободу і їла, тому в неї дуже розпухли ноги, і її забрали в Круті до лікарні. Як телилася корова, ми кормили її сухим листям з дуба, в неї не стало молока, і теля зарізали та склали в діжу. Коли знову з'явилось молоко, ми ділили його на всіх і ту частину, що мала пити мама, відкладали в сторону. Так я збирала те молоко, робила трохи сиру і два рази на тиждень носила мамі в лікарню, так вона вижила.

Одягнути не було нічого. Я разом із Збрищак Надею літом були на нормі, а зимою — біля телят. Носили додому солому і кормили корову, а тим, що залишилось, топили в хаті. Були босі, тому вкрали камеру на конюшні і дядько Яша склеїв нам галоші. Зробив трохи більші, щоб ми могли покласти туди соломю на зиму. Так ми взулися. Чулок не було, то ми пішли до овець (стеріг їх дід Ковтун), зачекали поки він відійде і постригли шерсть. Їх було 70 штук, але стригла так, щоб не було видно, і настригли мішок. Мама напряла ниток два клубки, і Олімбієвська виплела нам 2 пари чулок. Спідниць не було. Коли послали нас носити кукурузу на заготзерно, Надя вкрала два мішки від цукру. Дома зібрали цибулиння, зварили його, покрасили мішки, відрізали дно і вийшла спідниця. Гудзика не було, то мама порадила взяти два патички і вийшов гудзик. Отак ми одяглися на зиму.

Після війни брата не пустили додому, мав відслужити ще срочну службу в армії. Служив в Карпатах на кордоні. Прийшов час платити налог у колгосп, а не було чим. На той час у мене був наречений. Він прийшов до мене з другого села; приніс свої речі, гармошку, два мішки муки. Ми готувалися

до весілля. Прийшов Седлецький, по налогам, і забрав все: гармошку, костюм нареченого, муку, моє плаття. Оцінили все у сільраді. і не хватило на покриття налогу. Тоді я написала брату телеграму: «Кого ти захищаєш на кордоні, яку владу, якщо тут у мене все забирають?». На другий день приїхали з воєнкомату і заставили все повернути назад. Правда, наречений ще три місяці працював, щоб заплатити налог. Уже при Брежнєві колгоспникам дали на руки паспорти і почали платити зарплату.

Комінтернівський район

село Сербка

Бідна Наталія Захарівна (1913 р. нар.)

Записала: Кула Н. (лютий 2008 р.)

Про голод 1932-1933 рр.

У 1932-1933 роках не було врожаю. Люди не мали, що їсти; рвали траву і варили її. Приїжджали люди з Бесарабії. Наші люди міняли одяг на кусок хліба. Людей вивозили колясками на кладбіще. Всі ходили і пухли. Вимирали цілі сім'ї.

Тільки організували колхози. Комуністи ходили по хатах і забирали все, що знаходили. Люди ховали у посуду, у гарди-робах. Забирали і людей, а куди їх везли – невідомо. Забирали людей члени партії.

Всі вимушені були іти в колгоспи задля виживання. Зда-вали господарство і йшли в колгоспи. [Якщо] хто не хотів іти в колгоспи – організовували групи людей, які спеціально під-палювали їм хати. Ховались від пожару в погребах, боялись.

Люди ходили по полях ночами. Колоски зривали, клали у мішок, закривали, били палками, щоб зробити зерно³.

В голод їли суп з трави, лопуцики. Траву рвали, різали, мішали з колосками. Їли траву, яку попало. Їли їжаків, сусли-ків, горобців ловили. Вечор стоїть скирда з соломою. Ситом ловили горобців, які вилітали з скирди.

Людоїдства в селі невідомо. Ховали людей на кладовищі - кидали в яму. Родичі своїх вивозили самі до ями.

У голоді були винні всі госуларства. Треба було допомага-ти, але вони не допомагали. Допомогала лиш Америка.

³ Тобто щоб обмолотити зерно, вочевидь.

Нікитич Зінаїда Опанасівна (1926 р. нар.)

Записала: Кула Н. (лютий 2008 р.)

Про голод 1932-1933 рр.

У всьому винні комуністи. Вони збирали групи людей (комсомольців), які ходили до людей по домам, роздивлялися. Що у кого є, що є у хатині. Потім, як звіт, робили доноси. За доноси їх нагороджували щедро і вони, ці комсомольці, не пухли від голоду. Потім додому приходили до людей, нічого не показували – документів не було у них, були лише партійні білети. Все переривали. Рили даже землю. Їздили на підводах.

Якось ми зарізали корову, поклали її в домі і покрили її сіном. Прийшли до нас, все перерили, знайшли цю корову і забрали її. В кого знаходили щось, по-перше, забирали і ругали, [а потім] виселяли сім'ями в Сибір. Кулаки – це ті люди, у яких були коняка, плуг, корова.

У тих людей, які приходили, була з собою вінтовка. Вони людей нею не вбивали, її возили, щоб пугати нею людей. А у простих людей нічого не було. Люди прятали все, що мали. Прятали в кувшинчиках, торбочках, в печке, сундуке, в сараї.

Ці люди заходили до подвір'я, все переривали і шукали. Приїжджали по 4-5 чоловік. Забирали лише продукти харчування. Шукали так, щоб другого разу вже не приходилти.

Поля строго охороняли. Якщо охораннік побачив, що люди на полях збирали вночі по 5-6 колосків – покарання 10 років ув'язнення. Якось я зі своєю старою бабусею пішла уночі збирати колоски. Бригадир нас побачив. Він попався добрим і попередив мого батька, що цього робити не можна. Більш батько не дозволяв мені такого робити. Поля охороняли комсомольці.

Ті, хто не йшли в колгоспи, – їх висилали. Бідняки пішли всі, вибору в них не було. Казали, щоб всі йшли до колгоспів. Люди йшли, бо пухли з голоду.

В бідних худоби не було. У багатих щось таки та було, прятали в сараях. Зерно забирали з ранку до вечера. Люди почали помирати вже в 1933 році. В селі не голодали бригадири, комсомольці. Так, люди виживали, не всі помирали. Ніхто нікому не допомагав. Можливо, родичі допомагали, якщо в них хоть щось було.

В місто не їздили. Чим було їздити? А люди вимирали... Людоїдства в селі не було. Їли собак, котів. Споживали баланду – мама варила. Їли листя.

Якщо людей багато помирало, то їх ховали в одну яму. Ховали і самі родичі.

Приложенко Віктор Петрович (1942 р. нар.)
Записала: Кула Н. (лютий 2008 р.)

Про голод 1946-1947 рр.

Була війна. Влада забирала все армії. За колоски садили в тюрму. Батько ругав, щоб не рвав колоски. Працівникам колгоспу варили їсти і людей кормили. Не дозволяли рвати колоски, поля охороняли об'єжчики — вони їздили на конях і вдень, і вніч. І якщо побачить, що хтось рве колоски, то бив ту людину батою.

Сироти були, так як була війна. Сиріт забирала влада у дитячі будинки.

В селі не голодували лиш партійні робітники. Ті, хто якийсь чином борюся з голодом, ті і виживали.

Ділилися люди лише продуктами і вогнем, тому що не було сірників. Робили котелок, з ним бігали до пічки, брали жар і крутили круги котелка. Швидко біжали додому, щоб не погасло. Батьки-залізничники отримували картки на пайки. Ці картки давали лиш залізничникам. На станції були вагонів-лавки, де і отримували їжу згідно з составом сім'ї.

В їжу споживали жолуді, земляні горіхи, гльод, дикі черешні, дикі абрикоси, клей з дерев, кокіш, козелик, паслін. Також рвали листя вишні, макали їх в сіль і їли, споживали листки з роз, кору не їли. Споживали зайців, суслів. Зайців ловили петлями, суслів заливали водою нори і вилавлювали. Знімали з них шкуру, а м'ясо жарили, варили. Ловили горобців, диких голубів.

В місті за золото міняли хліб. Були такі магазини — торк-сини, в яких міняли золото на хліб. В цих магазинах було все.

Також пригадую в нашому селі була воїнська часть. Я був ще малим, мене батько посилав до помийної ями, яка була в цій частині, щоб я вилавлював головки від риби-тріски.

Красноокнянський район

село Малаївці

Довгань Віктор Ігнатович (1937 р. нар.)

Записав: Максимук В. (лютий 2008 р.)

- Які були причини голоду у 1932-1933 рр. і в 1946-1947 рр.?

- Про голод 1932-1933 років я знаю з розповідей моїх батьків. В той час дійсно був неврожай, але якби держава не забирала хліб та інші продукти харчування, голоду вдалося б уникнути. В 1946-1947 роках теж був неврожай, посуха та важкий повоєнний час, в той час був голод і я як очевидець пережив цей голод. Проте держава не забирала врожай, як у 1932-1933 роках.

- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

- У 1932-1933 роках батьки розповідали, що відбирали у людей хліб бригади, які склалися із кількох місцевих і голови колгоспу та кількох представників з району чи області.

- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

- У нашому селі такого не спостерігалось.

- Як це відбувалося? Чи ті, що відбирали мали якісь документи на забирання продуктів?

- Ніяких документів в бригади не було, просто проходили по селі і пропонували добровільно вступити до колгоспу та віддати живність. Хто чинив опір, в нього забирали силою і проводили детальний огляд оселі, городу.

- Чи чинив хтось опір?

- Особливо заможні селяни, які не хотіли вступати до колгоспу, оскільки це позбавляло їх господарства. Дозволялось мати лиш одну корову на господарство та птицю, все інше забирали до колгоспу. Зазвичай заможні селяни не хотіли добровільно віддавати своє добро, часто захищаючи вилами, косами, то таких, кажуть, «розкуркулювали» і висилали до Сибіру. З Малаївців було виселено дві сім'ї.

- Де ховали люди продукти харчування?

- Ховали, закопували в садку, на городі, в хаті. Мій батько розповідав, що в 32-33-му заховав у криницю два мішка муки, завдяки якій та іншим схованками вони пережили голод.

- Скільки людей приходило до хати забирати зерно?
- В середньому, до нас до хати приходило четверо: двоє шукали в хаті, інші – на городі, в садку. Все ходили зі «щупами» – стальними прутами, якими виявляли заховані продукти.
- Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?
- Збирати не дозволялось, за цим наглядав, зокрема в нашому селі, голова колгоспу, оскільки не мав вибору – йому дали доручення з області і він не міг його не виконувати. Хто ловився з дітей кілька раз, тому могло перепасти лозиною чи бучкою.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- З розповідей, охороняли поля і колгоспні комори місцеві жителі села Малаївці, які були причетні до конфіскації речей та вилучення хліба. В 1946-му охороняли колгоспні сторожі із села.
- Чи хотіли люди добровільно вступати до колгоспів?
- Здебільшого люди не хотіли йти до колгоспу, особливо заможні, а ті, що були, наприклад, бідні, п`яниці, – то ті йшли без опору в колгосп, бо їм було все одно, куди йти – чи в колгосп, чи на кладовище.
- Чи змушували людей вступати до колгоспів?
- Звичайно, змушували. Спочатку проводили агітацію щодо вступу в колгосп, проте вона дала невеликий результат. Тоді почали насильно змушувати вступати до колгоспу; деяких, хто опирався «розкоркулювали», кожен повинен [був] вступити до колгоспу. В Малаївці всі без виключення були організовані в колгоспи.
- Скільки разів приходили до кожної хати?
- Приходили в залежності знаходили щось чи ні. Якщо бачили, що сім`я пухне від голоду вже не один тиждень (а це було дуже видно з зовнішнього вигляду), то до таких могли прийти лиш раз або й зовсім не приходили. А якщо бачили, що людина не голодує і в неї нічого не знайшли, то до таких приходили ще 3-4 рази, бувало й більше. Щось знаходили, а дещо вдавалося все-таки приховати.
- Коли почали люди помирати з голоду?
- В 1932-1933-ому, казали, найбільше померло від голоду у кінці зими і весняний період, коли організм був найбільше виснажений. В 1947 році не пам`ятаю точно, але, здається, найбільш важкий час був зимній, коли було важко знайти продукти харчування.

- *Хто не голодував в цей час у селі?*

- Здебільшого не голодували в 1932-1933-ому ті, хто займався вилученням у людей хліба. В Малаївцях, з розповідей моїх батьків, було приміщення, в яке звозили вилучені продукти, воно охоронялося. То ці люди могли брати продукти і годували себе, ну й давали своїм родичам. Також було легко тим, хто приховав припаси і їх не знайшли, оце ті люди, в основному, й не голодували.

- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

- В 1946-1947 роках добре пам'ятаю, як допомагали родичі один одному, хоча й самі мали небагато харчів, бувало допомагали й чужим людям. А так взагалі ніхто нікому не допомагав, оскільки боялися, що ті можуть донести, що в тебе є харчі.

- *Які засоби до виживання застосовували?*

- Голод 46-47-го років був дуже важкий, мені тоді було десять років. Збирали і їли все, що можна було знайти. Вживали молоду кору з дуба, листя з капусти, бульбу (дику), парости цибулі. Їли мишей, шурів, ховрахів. У нас були капкани, то ми ще й ловили ворон, галок, голубів, от так і пережили зиму. Одного разу навіть зловили в капкан дику козу, м'ясо якої здавалось найсмачніше, що я їв колись в житті. А ще їли шкіру, попередньо підсмаживши її, навіть шкіру зі шкіряного взуття. У весняно-літній період збирали різні рослини і лободу, листя кульбаби, збирали цвіт акації, з якого мати робила пампушки, але їх не можна було багато їсти, але ми на це не зважали. Був і є ставок біля села, то ми, малі, там ловили рибу, отак і вижили.

- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*

- Виміняти, звичайно, можна було. Мені розказував батько, що він і кілька чоловік їздили на Західну Україну, де було харчів більше, зокрема, вимінювати муку, а купувати — не купували, оскільки в селян на той час грошей не було.

- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

- Відомостей не було, скільки померло в селі, бо ніхто їх не вів. Людей померло з розповідей батьків в 192-33-му — майже у кожній сім'ї був померлий, вимирали цілими сім'ями, в селі кожна друга хата була пуста. В 1946-47 роках втрати від голоду були менші.

- *Чи відомі випадки людоїдства у Вашому селі?*

- В Малаївцях людоїдства не було, проте розповідали, що в сусідньому селі траплялися випадки.

- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

- Ховали здебільшого на цвинтарі. А ховали здебільшого родичі, а як не було близьких людей, то люди підбирали, кидали на підводи й везли на цвинтар, і закопували. Ховали по одному, але коли траплялися дні, що було багато померлих, то ховали й по двоє, по троє.

- *Чи платили тим, хто займався похованням померлих?*

- Ніхто не платив, тоді такий час був, що всі в селі були бідні, ледь кінці з кінцями зводили. Просто збиралися люди, хто міг ходити, копати, брали підводу з кобилою і відвозили на цвинтар, і ховали.

- *Кого Ви вважаєте винним у загибелі стількох людей?*

- Мої батьки, люди у селі і я вважаю, що винними у загибелі багатьох людей, зокрема і в Малаївцях, є Сталін і все радянське керівництво, яке за допомогою голоду змушувало людей йти насильно до колгоспу.

село Новосамарка

Гармацький Костянтин Андрійович (1932 р. нар.)

Записав: Гузенко Є. (червень 2013 р.)

- *Які, на Вашу думку, були причини голоду 1946-1947 рр.⁴?*
- Не те щоб був неврожай, просто влада забирала.
- *Хто забирав вирощене в полі?*
- Вирощений в полі урожай забирав колгосп, розкулачували хазяїв, забирали всьо.
- *А люди добровільно йшли до колгоспу чи ні?*
- Ну як сказати, добровільно-принудітельно. Йшли ті, що не мали землі, худоби, а ті, що щось мали, то не йшли.
- *Чи застосовували до людей покарання, побиття, арешти?*
- Як не застосовували, застосовували всьо, не считались.
- *Де ховали продукти харчування селяни?*
- Ховали в коморах, скринях, закопували в городі, сараї.
- *В який час ходили забирати у людей зерно, продукти?*
- Це було так, як компанія йде: могло бути осінню, могло літом; коли хотіли, тоді й приходили; накладали налог, скільки потрібно здавати.
- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду?*
- Ну, конешно, допомагали.
- *Які рослини вживали в їжу?*
- Лободу їли, гниль картошки, варили з неї кисіль, їли солодке коріння.
- *Чи можна було щось купити у місті чи виміняти?*
- Ну да, можно було. Ото було у мене 50 рубахів, от їхали в Западну Україну і міняли на м'ясо.
- *Чи відомі випадки людоїдства у вашому селі?*
- Були люди, коли вже не було, що їсти, то спочатку відрізали литки на ногах і їли їх.

⁴ Хоча питання стосувалося голоду 1946-1947 рр., відповіді відображають події одразу двох періодів голоду: спогади, хай навіть успадковані, про розкуркулення мали б стосуватися 1932-1933 рр., а поїздки на Західну Україну, щоб обміняти м'ясо, – 1946-1947 рр.

Гусак Леонід Ігорович (1929 р. нар.)
Записав: Гузенко Є. (червень 2013 р.)

- *Які, на Вашу думку, були причини голоду 1932-1933 рр.?*
- Забирали урожай.
- *Чи застосовували до людей покарання, арешти, заслання, які не хотіли віддавати продукти?*
- Да, застосовували, і на родники засилали.
- *Хто і як шукав заховані продукти?*
- Приходила міліція і шпичками шукала в сні, в землі біля хати, чи не заховані продукти.
- *Чи добровільно люди йшли до колгоспу?*
- А у них не було вибору, так як колгосп майже все забирав.
- *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*
- Викопували траншеї і там її ховали від міліції.
- *Хто не голодував в селі?*
- Той, хто працював в колгоспі.
- *Чи допомагали люди одне одному під час голодомору?*
- Хто міг, той і допомагав; але були й такі, що даже голову відвертали.
- *Що споживали в їжу з рослин?*
- Калачики, акацію, лободу, сусай, кропиву.
- *Яких диких тварин, птахів вживали в їжу?*
- Ловили сусликів, горобців.
- *Чи був голод у містах?*
- Був, і ще гірше, чим в селі.

село Топали

*Гортолум Олександр Павлович (1930 р. нар.),
Гортолум Марія Захарівна (1937 р. нар.)
Записала: Жимбій В. (лютий 2008 р.)*

М.З.

- *Які були причини голоду у 1932-1933 рр. і в 1946-1947 рр.?*

- Два роки поспіль був неврожай, не були дощів. Врожай був поганий. Але якесь зерно вродило на полі; не дозволяли збирати, бо коли мати, що пасла колгоспну скотину, збирала по стерні колоски, то її за це засудили на 5 років. Засудили у 1946 р.

- *Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

Відбирав податковий агент, що жив у селі. Він лазив на горища, сам відв'язував худобу. Це називалося податком, а посилали його з району.

- *Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?*

- Про донощиків було відомо, але за що вони робили, було невідомо. Здогадувались, що робили за те, щоб самим прокормитись.

- *Чи мали ті, що відбирали зерно, якісь документи при собі?*

- Документи, може, й мали, але бідноті не показували; сім'ї були налякані. Чутка про те, що ходять, вже пройшла селом.

- *Чи мали зброю ті, хто відбирав зерно?*

- Уповноважений мав револьвер.

- *Де ховали люди продукти харчування?*

О.П.

- Сховали фасолю дитині в колиску, але й там знайшли. Один зажиточний сусід набив два мішки мукою дуже щільною і спустив у криницю – цим і спаслися від голоду. Мішки ззовні намокли, а всередині – суха мука. Худобу дорізали, м'ясо закопували.

- *Хто і як шукав заховані продукти?*

- Попід хати ходив уповноважений з району, і з ним ходили 3-4 чоловіки з села. На них казали батраки, що хотіли нажитися на людському добрі. Вони були п'яницями, бездельниками.

- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?
- Давали. Був обший котьол, де варили баланду, але було багато противників. Один зіпсував кашу.
- Чи чули Ви про закон «п'яти колосків»?
- Мати відсиділа 5 років за «5 колосків». Пасла колгоспний молодняк худоби, зібрала по стерні осінню торбинку зерна (5 кг). І за це на Уралі валила ліс 5 років. А там, в засланні, гнали через поля; збирали мерзлу картоплю — за це конвой бив і знущався.
- Хто охороняв поля, колгоспні комори?
- Комори охороняли сторожі. Об'їзчики із задоволенням батогом на кінці з кам'янюкою били усіх, кого стрічали на своєму шляху.
- Чи люди хотіли добровільно йти в колгоспи?
- Не всі хотіли. Хотіли ті, що нічого не мали або нічого не робили, а тільки сиділи в бур'яні і чекали, коли будуть бити в залізний леміх — звати на обід. Були, звичайно, й робочі люди. Пам'ятаю, що весною 47-го року повибігали ми зі школи, а біля школи працювала кухня для колгоспників. Їхні діти пооблипали матерів, і вони ділилися зі своїми дітьми баландою. А мені не мав хто дати, бо мати була в засланні. Вони мене розпитують: «Як мама? Чи пишуть листи?». А я кажу, що скоро приїде, а сама не можу говорити, так хочу плакати, бо голодна була. І бігом побігла до баби Ірини, колишньої сусідки матері. Баба теж була голодна, а була вже весна рання. Я побігла по межі і нарвала стебел звичайного здичавілого частнигу. Принесла бабі, плачемо та їмо той часник.
- Чи змушували людей йти до колгоспів і, якщо так, то яким чином?

О.П.

- Контрактували (описували і забирали) інвентар і тяглову силу (воли, коні). Клади непосильні податки на скотину. Батько не хотів йти. Та перший рік віддав вівці, щоб не йти в колгосп, а на другий рік не мав, що дати, та вже самого забрали колгосп.
- Коли люди почали помирати з голоду?
- Вже до зими 1946 р. були випадки голодомор. А навесні помирили масово. Пам'ятаю, в школі вчителька запитувала прізвища дітей, і діти часто відповідали: «Помер...». А так як в клас ходили діти різних років народження, то попадало

кілька дітей з однієї сім'ї, і тоді якась сусідка дитини казала: «Вони повмирали всі». Вимирали цілі сім'ями, особливо, де було багато дітей.

- *Що було з малими сиротами, чи опікувалася ними держава?*

- У голод не опікувались. А після голоду, в 1948 р., приходили забирати в інтернат. За мною теж приходили, але я втекла до баби. Баба сказала: «Як ми сиділи в голод по три дні голодні, то тепер я тебе вже не віддам».

- *Хто не голодував у селі й чому?*

- Ті, що обирали, – ті не голодували. А ще, звичайно, були винахідливі люди: збирали з осені жолуді, мали жорна і жорнували жолуді. Збирали буряки, хто мав чим привезти. Не так бідували ті, хто мав господарство.

- *Хто зумів вижити у голод?*

- У кого були невеликі сім'ї і в кого залишилась корова. Корову держали на дві сім'ї. Ми теж держали. Корова телилася, та сім'я теля з'їла, а нам сказала, що здохло. Дід поїхав в город, то там можна було знайти щось з їди. Навесні переказали: як зійшов сніг в Косах під скиртою знайшли мертвого та побитого. У залякких руках він тримав качан кукурузи. Він помер голодною смертю, не доїджаючи 35 км до села. Нічого не привіз, бо вкрали. Навесні поїхали за ним. Забрали. Хоронили його, він був увесь чорний, дід Трохим. Навесні 1947 року діда похоронили в селі на кладовищі, ближче до воріт. Щоб пом'янути діда, для тих людей, що ховали, поклали три тарілки м'яса (того телятка, що здохло).

- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*

- Ніхто не ділився. Ховали останній корж, крали в один одного. Хіба що можна було виміняти, як було що. Помню, прийшла я зі школи, баба лишила мені корж на печі. Зайшла жінка, Максимчиха, і попросила ниток. Доки я шукала нитки, вона вкрала той корж. Баба виміняла глечик під варення на цукрові бурячки. Зварили ті бурячки, а їсти їх не дали. Перший день пили юшку, на другий день їли юшку зранку; аж ввечері дала покоштувати бурячків, щоб надовше хватило. Ще один раз виміняла коритце на півлітрову баночку мелених жолудів. А сусід, котрий був кладовщиком, за три пуди зерна виміняв дві хати, в яких і досі живуть його діти.

- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?

О.П.

- Допомагали одежею родичі з міста. Один дядько вчителював, то допоміг сухарями, але на нього теж написали донос, і його забрали назавжди.

- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?

- Все, що попадало під руки. Спочатку з`їли порваті столи (свинячі, волячі), потім голі качани — товкли топором і жорнували. Пекли з них коржики, вони були такі колючі, що глоталися тільки зі слізьми на очах. В селі був винпукт, ходили туди та набирали кісточки. Вони були тверді як каміння. Їх жорнували та варили мамалигу. Ця мамалига розлазилась і тріщала на зубах, жувати було не можливо, тому ковтали. Використовували стебла соняшника, вони мали таку м`яку пробку, її варили з молоком — це була страшенна смакота. Весною їли кінський щавель. Потім попробували молоді пагони акації разом з комками. Вони були дуже смачними і навіть коляки не кололи. Як зацвіли ранні квіти — життя стало кращим. Йшли в ход жабляча кукуруза — квіточки, а цвіт акації — кращої їди не було. Вживали бузок.

- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?

- З`їли всіх котів і собак. Особисто ми не їли. В город поїхати можна було, але мало хто вертався, тому що вбивали по дорозі, в поїзді. В інших селах теж був голод. У місті був голод і були попухлі люди, але міста одержували допомогу від іноземних організацій. Був момент, що і в нас варили юшку з якоїсь суміші, що поміщалась в жистяні банки. Був глибокий сніг, можливо, рівний зі мною тому, що я йшла по мури за тією юшкою, щоб хоч трошки принести бабі. Юшка була смачна.

- Де і хто хоронив померлих від голоду?

- Старались хоронити на цвинтарі. Але вже виснажені були, то вивалювали біля цвинтаря. Брат діда Тимофія помер, а ізвозчик теж був знесилений і вивалив його з дверей.

Любашівський район

село Петрівка

Ланова Марія Мефодіївна (1925 р. нар.)
Записав: Поломарьов В. (липень 2008 р.)

З родини розкуркулених. Розкуркулили у 1929 році. Батько мав корову, коні, бджоли. Скільки мав землі — не знаю. Викинули з хати. Ми сиділи на печі, на рядні. Стягнули рядно, сказали: злазьте! Посадили нас у комору.

Після розкуркулення батько втік на Запоріжжя — там приймали на роботу без паспортів.

Після того, як вийшов указ про поселення після 101 км від місця проживання (?) батько повернувся і ми перебралися сюди, в село Копи. Взагалі тут було багато хуторів. Ходила до школи у Дружелюбівку. Батько купив у Миколаївці «землянку» — хату без верха, дах просто помашений, а криту хату називали «хата».

Під час голоду була в селі Петрівка. Під час голоду помер старший брат і бабуся. Мама ходила до скирти. Там були дірки; залазили в дірки і трусили соломі на пілку. Приносила жменьку, розтирала і варила куліш. За рахунок цього й вижили. В родині нас було 12 дітей. Виросли 6 чоловік.

Люди казали, що були повні «голубинки» зерна, а люди вмирили з голоду. У Миколаївці теж була глубинка. Туди люди ходили і через дірку доставали зерно, але мама до голубинки не ходила.

Їли козелики, лободу, акацію. Козелики — височенька трава. Її розчищали і їли. Лободу варили, вицідували, добавляли трішки зерна і їли.

Про те, що їли людей, я не чула. Коней їли. Брали м'ясо із скотомогильників. За собак не чула, а про те, що їли їжаків, чула. Мій чоловік розказував, що вижив тільки тому, що ловив і пік їжаків. Він родом з Алексеевки за Василівкою. Казав, що дома не був — весь час був у степу, їжаків їв.

Чула про торгсін. У мене були золоті сережки, які мати вімняла на пшоно. Це було під час голоду.

Достаток, може, хто й мав, але я про це нічого не чула. Хто не міг зварити траву, дістати трішки зерна — ті вмирили. А ми

вижили завдяки зусиллям мами. Навіть у 34 році ще голодували. Ще багато людей голодували.

У 32-33-му роках весілля не справляли; ніяких свят не було, на вечорниці не збирались. Стали збиратись, тільки коли мені було 17. Про Паску і Різдво ніхто не згадував. Навіть розмови не було.

Миколаївський район

село Скосарівка

Павловська Надія Михайлівна (1928 р. нар.)

Записали: Петрова А., Гетманець С. (липень 2008 р.)

- *Чи пам'ятаєте Ви голод 1932-1933 рр.?*

- Я два голоди пережила, сильно тяжко було. Їсти не було абсолютно геть нічого.

- *Які, на Вашу думку, були причини голоду?*

- Врожай у нас був, мама ходила колоски збирати, бо колосків там багато було.

- *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

- Об'єжчик їздив. Чужий якийсь, наші ніхто не соглашались, та чужого нанімали, та його вбили в лісі. Один він був; йому коняку дали, він і їздив, дивився. Та наші чоловіки, діди якісь, наші чоловіки його спіймали, взяли прив'язали його до дерев, одну ногу туди, одну туди – та отпустили. Жива смерть.

- *Якщо відбирали в людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?*

- Так, ходили, все забирали по хатах. Батько мій у землю закопував, піввідра чи скільки в його було. Та не знайшли. Тоже наші люди були, такі сильно погані. Ноччею ходили, як у мене там було жито, чи пшениця, чи просо, то я ж хочу його зварити, а вони ноччею ходили, прислухалися. А у нас і жорна свої були, теж ховали. А жнива які були! То Сталін зробив голодовку.

- *Чи мали якісь документи ті, хто забирав зерно?*

- А Бог його зна! Хто ті документи перевіряв?

- *Чи застосовували до людей покарання?*

- Били, ще й як били! Свої, сільські, знаєте, підлизники такі були. Усі проти були, але що, як вони безсильні були... Була така машинка, молотавка, ми ходили туди молоти, та одна жінка там вкрала трошки жита, може, сім кіло, та їй дали сім год. Так щоб ні зерніточки не взяти, нічого.

- *Чи були винагороди за донесення на сусідів?*

- Ні, ні, такого не було.

- *Як люди боронилися?*

- А як? Вони поб'ють, людина в лікарні одлежить та й усе.

- *Де можна було заховати продукти харчування?*

- У ямах, тільки у ямах. У хатах не приховували, бо все знаходили. Шукали та й знаходили. Діти плачуть, усі плачуть. У нас корову забрали. Подушки переривали, скізь шукали. І четверо, і п'ятеро їх було. Буває, що кілька разів приходили, як почують, що ви щось маєте. Ми коло хати ніде не ховали, так, подалі, у садку.

- *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

- Давали. Горох, картошечки там трошечки вместе — і варили баланду таку.

- *Чи добровільно йшли в колгоспи? Як змушували?*

- Помню, ходили ярлики чіпляли: «Цей день ти на всю жизнь запомниш». Це день, коли пішов у колхоз.

- *Забирали лише продукти харчування?*

- Усе забирали: і подушки, і всі речі забирали; коли яка коняка, то забирали.

- *Що ви знаєте про закон «про 5 колосків»? Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

- Ні, про такий закон не чула. Ми ходили збирати колоски, бо їх там багатенько лишалося.

- *Хто не голодував у селі і чому?*

- Оті, що ходили у нас забирати, ті не голодували. От мій дядько, що мамину сестру держав, то він був підлизником. От я піду до нього, бачу: у тьоті сало. Я до неї: «Тьотю, дайте кусочок сала». А вона така ехидна була сильно, каже: «Іди сапай мою картошку, тоді дам». То я їй більше півгорода просапала, то вона мені дала такий маленький кусочок сала і хліба кусочок дала, житній хліб. Я йду, а мені навстречу дядько йде. Питає, звідки я йду. Я кажу: «Від тітки, картошку сапала». «І що вона тобі дала?», — «От, сала кусочок». Він подивився і каже: «Вернися». Я думала, забере. А він мені виніс такий великий кусок сала і хлібінку таку здоровеньку. Бо він добріший був, а тітка, мамина рідна сестра, та од нас одказалася, щоб моя мама не бачила, що вони їдять.

- *Які засоби вживали до виживання?*

- Сильно люди помирали. Діти, взрослі помирали. У нас дві корови було, одну забрали, а друга отелилася, і молочко було, то мама надоїть, і це було наше спасеніє. А жіночка сусідня, то в неї чоловік повісився, бо їсти не було чого. Вона приходе до нас і плаче: «Дайте що-небудь поїсти, бо в

мене Людочка, дочка моя, помирає». І мама їй давала молочка. І зимою, і літом помирали люди.

- *Чи відомі випадки людодїства у вашому селі?*

- У нашому селі один чоловік дитину з'їв. Він не знав, що то дитина. Він прийшов до однієї жінки, а вона його супчиком пригостила; каже, смачний такий супчик сьогодні зварила. Він наївся того супу з м'ясом, приходе додому і не хоче їсти. А йому кажуть: «То вона хлопчика зварила, бо там хлопчик надворі бігав, пухкенький такий, та вона казала, що зварити треба його».

- *Чи допомагали люди одне одному, чи ділилися продуктами?*

- Як, не сильно ділилися, бо не було чим ділитися. До нас одна жінка ходила, просто так не могла взяти, то вона нам картошку сапала. Ми її гнали, а вона все сапає.

- *Що вживали в їжу?*

- Листя їли, там, де можна було достати, то їли. З вишні листя, з черешні. Гриби їли, мама вмїла їх так готувати, що ми не труїлися. Тато приносив горобців, клумачок такий великий. Голови їм повикручував і приносив. Ми птахів цих варили і їли.

- *Можна було щось купити чи виміняти у місті?*

- Купити чи виміняти не можна було нічого, не було навіть платка на голову.

- *У містах був голод?*

- Наверно, я не знаю. У селах кругом сильний був голод. Я якось йду, а недалеко від нас жіночка лежить, корчиться, а жіночка – одні зуби да кості. Я сказала батькові, а у нас тоді вже картошечка появилася, мама борщик зварила, а хліба нема. Мама кислого молочка та борщика трошки їй винесла, бо багато ж їй не можна одразу. Вона схватила оце, ручки трусяться. Ми їй потім картошечки у шкаралупі дали. Там ми її і спасли.

- *Скільки людей померло від голоду?*

- Ой, не знаю скільки, але багато, дуже багато. Пусті хати пооставалися. Большинство померло.

- *Як хоронили померлих від голоду?*

- Хоронили так просто, у простинку загортали. Люди ховали, їм за це нічого не давали. На могилах такі маленькі хрести ставили.

- *Хто винен у тому голоді?*

- Сталін голод зробив. Але як це – голод зробив? Він зерно вивозив.

Савранський район

село Бакша

Краснобай (Кулініч) Марія Миколаївна (1922 р. нар.)⁵

Записав: Краснобай С. (липень 2008 р.)

- Чи пам'ятаєте Ви голод 1932-1933 рр.?

- Пам'ятаю! Я 1922 року народження, мені було тоді чи 11 чи 12 років.

- Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду: неурожай, засуха, податки чи забирала влада?

- Йшли сильні дощі і урожай був, та людей розкулачували. У нас лічно забрали в колхоз 2 корови, 2 свиноматки, 20 штук овець, за урожай не пам'ятаю.

- Якщо відбирали у людей вирощене у полі, городі, то хто це робив?

- Забирали «виконавці». Батька зняли з посади голови сільсовета за невиконання завдання з району по розкулачуванню — будучих кулаків він придуприждав зарані, і вони ховали, а що продавали. Пізніше його зробили «виконавцем», і опять він попереджував людей про перевірку. Людей він не розкулачував, а просто робив опис і писав, що в тих нічого немає, не виконуючи плану. Другі «виконавці» забирали все, навіть хліб з печі. За виконання плану і за те, що мати нарвала на полі колосків, батька потом посадили в тюрму, на 7 років, знявши з посади «виконавця».

- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

- Більшість розкулачували і відправляли на висилку. Після того, як батька відпустили, якось сусід прибїг вночі і почав кричати: «Миколо, як не хочеш щоб твої діточки замерзли в Сибірі, то тікай. Мене розкулачили і постановили на висилку!» Ми були змушені тікати.

- Чи мали зброю ті, хто ходив забирати хліб у людей?

⁵ На початок Голодомору 1932-1933 років, сім'я Кулінічів проживала в Житомирській області, Лужнинському районі, в с. Жеревці. В самий розпал голоду сім'я була змушена була переїхати в Одеську область, Савранський район, с. Бакшу. Вочевидь, ряд спогадів у цьому інтерв'ю стосується саме Житомирської області.

- Зброї не було, просто їх було багато.
- *Як люди боронилися?*
- Люди супротивлялись, не хотіли йти в колгосп.
- *Чи давали їсти тим, хто вступив до колгоспу?*
- Люди, які йшли на колективізацію, щитались колхозниками, їм допомагали.
- *Чи змушували людей йти до колгоспів і як?*
- Люди бачили, що розкулачували і йшли вже самі в колгосп, щоб не висилали.
- *Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?*
- Батько успів, було 5 коров, продав 3 – дві забрали; нікуди не ховали – забрали в колхоз.
- *Коли люди почали помирати з голоду?*
- Батьку оставили 5 овець, а 20 забрали. Батько їх різав і продавав в борг, вони об`їдалися і вмирали. Померлих було багато, та коли почався мор я не пам`ятаю.
- *Хто не голодував в селі і чому?*
- Ті, хто пішов в колгосп, але їх мало було.
- *Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?*
- Яка допомога! Хто як міг, так і виживав!
- *Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?*
- Коли батько за колоски, я ходила в ліс з меншою сестрою, Ганною, збирали гриби та ягоди. Мама варила ці гриби, і я носила три кілометри їх батькові в тюрму.
- *Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?*
- Ми в 46-му році ловили сусликів і жарили. А в 33-му не помню.
- *Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?*
- На станції Великоровичі можна було купити і виміняти їжу.
- *Чи відомі випадки людоїдства у Вашому селі?*
- Батьки розказували, що був хлопчик, уже розумів все; його мама закрила двері і взяла ніж, начала закривать вікна у хаті. А хлопчик тоді її питає: «Мамо! Нащо ти вікна закриваєш?», – а вона йому відповідає: – «Щоб нас мушки не кусали». Яюсь той ніж випав у неї з рук, побачив це хлопчик і почав кричати не своїм голосом – його врятувала сусідка, витягнула його через вікно. Як склалась доля цих людей дальше – не знаю.
- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*
- Хоронили по сотні душ в одну яму, мертвих було дуже багато.

Саратський район

село Миколаївка-Новоросійська

Олена (1941 р. нар.)

*Записали: Ковпак К., Кушнір Т., Лаврі О.
(червень 2013 р.)*

- Что Вы помните о голоде 1946-1947 гг.?

- Во время голода, мы с моей семьей жили не в Одессе, а Николаевке-Новороссийской, нас в семье было 6 человек, жили небогато. Отца убили на войне, мама, чтобы прокормить нас, работала в две смены. Когда начался голод, всё продовольствие у нас забрали, а мама спрятала немного картошки и свеклы в саду под яблоней, в небольшой яме. Но наш сосед, чтобы спасти свою семью, написал на нас клязу, и все забрали. Мама ходила на заработки к «богатым», и они расплачивались мелкой «кормовой» картошкой. Так мы и выживали.

У моего соседа была история. На него написали донос за то, что он украл жменю зерна, и его засудили до 10 лет заключения. Но оправдали после смерти Сталина.

За 1933 год мне рассказывала моя бабушка. В то время голод был очень большой, были случаи того, что люди ели птиц, корешки от растений, собирали мёрзлую картошку по ночам, пока нас никто не видел. Но про случаи каннибализма не слышала! Каждый день в 6 часов вечера по улицам проезжала повозка и собирала мертвых или полуживых. Это было ужасное зрелище: опухшие дети, не было сил даже говорить. Но тем, которые служили — им выдавали каждый день хлеб. Всё это она мне рассказывала со слезами на глазах.

село Плахтіївка

Одарія (1924 р. нар.)

Записали: Ковпак К., Кушнір Т., Лаврі О.
(червень 2013 р.)

- Чи пам'ятаєте Ви про те, як прийшла радянська влада у Ваше село?

- Як зараз пам'ятаю, коли мені було 16 год, 22 іюня в село прийшли совети. Все зерно почало забиратися. Тоді я вже була одружена, в мене був маленький син. Жила із старими батьками. Я заховала в сінях 2 мішки ячменю, весь остальний був на горищі. Совети підсилали своїх людей забирати зерно і всі інструменти — відра, сапи... після них не залишалося навіть мотузочки в дворі. Наймали вони за мізерну плату алкоголіків, непутьових, бо порядний чоловік забирати не піде. Підійшли до нашої хати по зерно, зайшли в сіни і забрали 2 мішки. Тоді я була дужа, здорова, це зараз я... згорбилась; одного штовхнула, він упав посеред двору, вхватила мішок і кинула в сіни, закрила їх на засов та й кажу: «Що ж ви робите! У мене маленький син і батьки старі...» Він плюнув та й пішов. Тоді був страшений голод, все відібране зерно було в Сараті. Його охороняли... підходиш до купи, а там солдати, просиш жменю зерна, а він каже: «Ще б через тебе мене вбили?!»

Ходили, ловили суслів, копали коріння. У моєї сусідки, Димури, була корова, так вони її попід живіт до стелі прив'язували, так робили всі, в кого була корова чи коняка, бо коли впаде — більше не підніметься і здохне. Ходили в степ, збирали траву, хоч сам не можеш йти, та йдеш, бо корову треба накормити, щоб і самому не загинути.

- Чи були випадки людоїдства?

- Пам'ятаю хлопчика, сироту — Андрія. Він пішов до друга, сусіди помітили, що він довго не виходить. Вони пішли до сільської ради; коли прийшли до них додому, піч топилася, а в казані варився зарізаний хлопчик, їх засудили... Жінка померла в заслання, чоловік повернувся і ще довго працював в селі слюсарем. Майстер був добрий, але після цього з ним майже не спілкувалися.

- Хто, на Вашу думку, був винним у цьому голоді?

- Сталін... Це як голод був, врожай був, це Сталін забирав. На станції стояло, як дві хати, розміром «хліба», гнило.

- Як ховали людей в цей період?

- Збирали людей і ховали всіх в загальній ямі, навіть не загортаючи.

Подуст Марія (1931 р. нар.)

Записали: Ковпак К., Кушнір Т., Лаврі О.
(червень 2013 р.)

- *Чи пам'ятаєте Ви щось про голод 1946-1947 рр.?*

- Я була наймолодшою в сім'ї, і коли мої дядько з тіткою їхали в Западну [Україну], мама попросила, щоб вони взяли мене з собою. Ми дійшли пішки до Сарати, там була станція, і ось ці поїзди з бочками... за час стоянки ми вилазили на них зверху. Це було взимку, на мені був звичайний платок, тоді в нас грошей не було на пухові, і я дуже мерзла. Я пам'ятаю, що дядько посадив мене між собою і тіткою і наказував, щоб я держалася за кришку люка, бо «коли заснеш – впадеш». Коли ми дісталися Західної, нас всі питали, чи не москалі ми; коли казали, що з-під Одеси, мене прийняла одна бабуся, її діти виїхали в Америку, а чоловік – загинув на війні. Вона жила не бідно, діти їй побудували високий кирпичний будинок. Тітка з дядьком залишили мене там, і сказали, що повернуться. Повернулися за дві неділі. Мене не впізнали, так як бабуся була не бідна, вона мене одягнула і відкормила. Через місяць вони повернулися додому, а бабуся вмовила мене залишитись ще на рік. Повернулась я додому поїздом до Одеси. А звідти пересіченими машинами до Сарати.

- *Чи розповідали Вам що-небудь про голод 1932-1933 рр.?*

- Голоду як такого не було. У нас були румуни. Що там не кажи, а при них жилося добре. Але мені бабуся розповідала, що ловили суслив, горобців, їли «свинячі горішки» – це такі рослини, які ростуть в полі, цвітуть синеньким. Ще була одна історія, свідком якої була моя бабуся. Одна старенька бабця йшла по нашій оцій вулиці, їй на зустріч шла дівчинка 15-ти років, худа вся така, бабуся несла в мисці суміш муки кукурудзяної і всяких таких... житяної; дівчинка так хотіла їсти, що штовхнула ту бабцю, схватила жменю муки і побігла у в провулок; сіла на пагорбі і вмерла.

- *Чи піклувалась влада про сиріт?*

- Та хто там піклувався, сироти були покинуті напризволяще, хто який краєць хліба дасть – те й їли.

- *Як хоронили людей?*

- За селом була вирита яма, в яку скидали трупи, коли не було змоги ховати. На початку голоду ховали в домовинах, потім просто в рядні.

- *Кого або що Ви вважаєте винним у голоді 1946-1947 рр.?*

- Звичайно, засуху!

Вінницька область

м. Ладизин

Григурко Марія Юхимівна (1930 р. нар.)

Записала: Клапій О. (червень 2013 р.)

Я народилася 1930 року. У 1947 році був великий неврожай, це й стало причиною голоду, нічого не виростило; можливо, дощів мало було, я вже не пам'ятаю. Люди бідували. Мама, я і ще була у мене сестричка, ми бідували. Під час війни ми втекли, але наш дід лишився. Після закінчення ми повернулися до свого села, але хати не було, то ми пішли до сусіднього села, маминої сестри, бо вони рідня нам були, так і жили три сім'ї. Потім ми повернулися, тому що було важко. Коли прийшли, хата згоріла дотла, але в погребі залишилася картопля, тому ми залишились в сусідів. Спали в погребі. Пізніше ми почали будувати хату, перед цим викопали землянку; я пішла на роботу, працювала у лісництві. Мати все робила сама. Була одна корівка, все, що давала, продавали на базар. А в 1947-му голодували дуже важко. Ходили копали глину і носили на друге село, де вродила картопля, і несли 10 кілометрів. Виміняла, от і мала відро картоплі, а то якщо не маєш, то і не поїси. Пекли млинці з листя липи, то у нас дерево весною вже стояло голе. Листя збирали, терли, мати жарила, і так харчувалися. При німцях у нас теж забирали харчі.

В 1932 році, мати розповідала, що нічого не було: нічого не вродило. Верес їли і парили. 1947-го був голод, але не такий, як в 1932.

Чечельницький район

село Червона Гребля

Гудзь Віра Захарівна (1927 р. нар.)

Записали: Ковпак К., Кушнір Т., Лаврі О.

(червень 2013 р.)

- Чи пам'ятаєте Ви Голодомор 1932-1933 рр.?

- Трішки пам'ятаю.

- Чи забирала влада у селян зерно та інші продукти?

- Забирала. У діда, маминого тата, був буряк, який був у нас схований. Приїхали його і забрали. В нас не було такого голоду, як у Будеях, там дуже був голод. Принесла жінка хустину білу, тернову з тороками, та рушник нам, і мама тій жінці дала квартиру квасолі. Йшли ключем будеяни і рвали бузину, і її їли. Хлопчик маленький жив не далеко, помер, і там був хрест серед вулиці, але тепер його забрали.

- Скільки людей було у Вашій сім'ї?

- Батько, мама і ми з Ганьєю (сестрою) — 4 душі.

- Що більше спричинило голод — політика влади чи погодні умови?

- Цього я не знаю... Я не можу сказати, що дощу не було чи... але говорили, що так зробили, що хліб був, але його не дали людям. Я ще мала була в 33-ім році мені було тільки п'ять.

- Що Ви пам'ятаєте про голод 1946-1947 рр.?

- Тоді був голод, наші їздили в Західну Україну та й туди возили все, що бачили. Мама та інші сусіди поросята купляли, а там міняли на картоплю. В Одесі купляли речі — возили туди. Голод був добрий, а людей постраждало... Люди їздили на потягах — на площадках, зверху, не як пасажири. А дорослі хлопці брали ключки і стягали тлумаки, і людей живих скидали з тих потягів. Наших людей багато померло і пропало. В мого знайомого, Бориса, мама пропала, в мого дядька Тараса — донька.

- Чи були тоді випадки людодіства?

- Ні, таких випадків не знаю.

- Можливо, на Вас не так позначився цей голод через маленьку родину?

- Звичайно, коли мама їздила у Західну, нас тільки двоє було. Була у нас корова, а мама привезуть якоїсь муки чи кру-

пи, ми на молоко... Ми не пухли і жолуддя не їли, а люди і жолуддя їли, і пухли, і гнилу картоплю... Щоб з цим Голодомором ніхто не зустрічався, це страшно, дуже страшно. Люди все, що бачили, їли. В Явдокиї було двоє дітей: вона ходила горшки міняти по селах зимою і не могла додому добратися, через холод, десь там качалася. Каже. приходить, — а діти соломі їдять, каже, солома була тільки в хаті, і вони сидять і їдять її. Мої сусіди і лободу їли, і левурду, різний бур'ян. А ми нічого поганого не їли, бо в нас була корова.

Закарпатська область

Іршавський район

село Приборжавське (Заднє)

*Андрішко Іван Іванович (1947 р. нар.),
Андрішко Поліна Іванівна (1951 р. нар.)*

Записав: Ісак В. (лютий 2013 р.)

- *Чи пам'ятаєте Ви щось про голод 1946-1947 рр.? Якщо так, то які були його причини?*

- Голод був у нас в сись час. Ай бо вто не бив голод, зроблений кимось, так ги било на Україні. Голод бив уд того ош у нас бідні землі на чорнозем. У нас ґрунт не дає много врожаю. У нас нико нич не утбирав бо й так почти нич не било. Доносів тоже не било.

- *Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?*

- Ті, ко бив записаний у колгосп, получав по 20 сотин землі і з сього між прогодуватися. А дальше давали по півгектара в Мукачівськiм районі. А на трудоднях давали зерно (тингирицю).

- *Чи забирала влада у людей в цей час худобу?*

- Забирали в сись час худобу – волів, конів, корови, віці, кози. Забирали й плуги й вози.

- *Чи дозволяли збирати у полі колоски, залишки городини?*

- Не давали забирати остатки з полів тим, ко не був у калгозі.

- *Хто охороняв поля, колгоспні комори?*

- Поля охороняли «керейтове». Бив случай, коли вкрали раз із складу міх і за йсе чоловіка било засужено на 3 роки.

- *Чи мали люди бажання добровільно вступати до колгоспу?*

- Йшли лиш ті у калгоз, які били бідними, та й неграмотними. А в калгоз нараз буїв лиш у верхнім кінцьови села в 1948; а всьо село [вступило] аж у 1949 р.

- *Чи змушували людей іти до колгоспів і як?*

- Ті, ко не записувався в калгоз, – утбирали уд них землю. Йшла перемірка земні на яден двір, якому лишали 15 сотин, а всьо остальное забирали. Всьо йсе началось товчи, коли совети прийшли в село. Забирали й худобу, яка била у хозьяєвів.

- Де переховували худобу, щоб не забрали в колгосп?
- Худобу прятали в хащи.
- Скільки разів приходили до хати відбирати майно?
- Майже кожний вичір приходили.
- Коли люди почали помирати з голоду?
- Начали вмирати дись з середини 46-го, коли все запаси кінчалися, а нового щи не било, і дись до початку 47-го.
- Що було з малими сиротами? Чи опікувалася ними держава?
- За сиротами нико не никав; уни йшли до багатих, у яких служили «за черево» (там ім давали істи й чуря).
- Хто не голодував у селі?
- Тот, ко мав много землі й свову худобу.
- Хто зумів вижити за часи голоду?
- Уті, які мали худобу й землі много. Булі й тингириця – били тим, що спасало -всю сім'ю.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Допомагали близькі родичі. А так мало ко кому помагав. Хиба що сусіди сусідам, ай бо такого видав і не било.
- Які засоби для виживання застосовували люди?
- Товчи коли май стало добре – уто било, коли весна при- йшла. Появилася лобода, та начали з ній варити суп, ай бо в то й так било мало. Дальше появилася ріпа, з якої обривали лостя та варили «бурачанку».
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Или лісові ягоди, лободу, чернуші, гриби. У сись час гри- бів било много. Коріня нико не ів. Или лободу, чернуші, буряк столовий, ріпу; черешні, вишні, но, їх било мало. Или ипирю, яблука, дички.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Или м'ясо із козулі, дикого заяця, дикого кабана, куруп- ки, уд якиг могли збирати яйця.
- Чи можна було щось купити у місті, чи виміняти?
- В містах мош било купита, ай нізашо било. Зерно при- возили із Мадярів, Чехів, жиди уд яких міняли, а за вто робили на них пару днів, на кілька договоряться.

Київська область

Рокитнянський район

село Бакумівка

Іван Голубець

Записала: Барчинська Ю. (лютий 2008 р.)

- Які, на Вашу думку, могли бути причини голоду 1932-1933 рр.: неурожай, засуха, податки, чи забирала урожай влада?

- Почалися страшні дні розкоркулювання. Тоді про це не говорили, але насправді планово здійснювався геноцид проти українських селян, спрямований на їхнє повне виснаження.

- Якщо відбирали у людей вирощене в полі, городі, то хто це робив?

- Забирав все колгосп і ті, хто там працював.

- Чи були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна?

- Так.

- Чи застосовували до людей покарання, побиття, висилання, арешти?

- Забирали все підряд; за протести карали, саджали в тюрму, заставляли працювати в колгоспі.

- Чи мали зброю ті, що ходили відбирати хліб у людей?

- Так, і це наводило страх у людей.

- Хто займався відбиранням зерна у селян?

- Дружини.

- По скільки людей зазвичай приходило відбирати зерно?

- По двоє-троє.

- Скільки разів могли приходити до хати по це?

- По два рази і більше, якщо хтось доносив на родину.

- Чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу?

- Так, так званий гороховий суп, де одна горошина, а все інше вода. Були і свята, де давали дві горошини.

- Що таке закон про «п'ять колосків»? Чи чули Ви про нього?

- Так, за вирвану колосинку, цибулинку на не своєму городі можна було поплатитися життям.

- Хто охороняв поля, колгоспні комори?

- Сторожеві собаки.

- Чи бажали люди добровільно вступати до колгоспів?
- Йти примушували, а хто відмовлявся — лишався всього, а згодом вимирала уся родина.
- Отже, йти до колгоспів людей змушували?
- Так, при цьому за 250 трудових днів заробляли 50 кг борошна.
- Коли люди почали помирати від голоду?
- 1933-ій, весна. Мертві люди прямо на вулицях, в канавах, у бур'янах. Хрипіли в канавах, конали, просили допомоги, хоч розуміли, що допомогти ніхто не зможе.
- Що було з малими сиротами? Чи опікувалася ними держава?
- Сироти були в домах дитячих; хто був старшим, працював на колгоспних полях, збирали на бурякових посівах жучків-довгоносиків. За роботу, а саме за повну баночку жучків — 50 гр. Хліба, змащеного милясою, але хліба не всім вистачало.
- Хто не голодував в селі у цей час?
- Не голодували ті, що добровільно працювали в колгоспі, і хто займався якимось ремеслом.
- Хто зумів вижити за часів голоду?
- Вижили ті, хто служив в Червоній Армії; ті, хто працював в місті.
- Чи допомагали люди одне одному у виживанні від голоду, чи ділилися продуктами?
- Не пам'ятаю, щоб нашій родині хтось допомагав. Батько з матір'ю поїхали до Росії, щоб привезти якісь харчі, адже нас було троє в родині, я найменший.
- Чи мали якусь допомогу від родичів, які менше голодували?
- Мене підгодовували сестри Ганна і Варвара, що доглядали шкільний город.
- Які засоби для виживання застосовували люди?
- Борошно з вапном здобрюючи з картоплею, буряком. Додавали навіть дрібну полову до тієї суміші.
- Що споживали в їжу з рослин, ягід, коріння?
- Буряки, картоплю, з ягід хіба що зелені яблука, сливи, вишні, а також горох. Пам'ятаю, їли цвіт білої акації, але потім у багатьох була рвота і слабкість; наступного дня хоронили мого друга і брата. Вживали оладки з березової муки, а також відварену кропиву.
- Яких диких тварин, птахів, плазунів вживали в їжу?
- Пам'ятаю, якось добрались до даху, де гніздилися горобці, вибрали малесенькі яйця, підсмажили і жадібно з'їли.

Блювота не заставила себе довго чекати. Після того ми гнізда не чіпали.

- *Чи можна було щось виміняти у місті?*

- Так, і це деяких спасало.

- *Чи відомі випадки людоїдства у Вашому селі?*

- Так, саме мої сусіди є прикладом людоїдства: так мати зарізала своїх двох дочок.

- *Скільки людей померло у селі? Чи є такі відомості?*

- Майже півсела вимерло.

- *Де і хто хоронив померлих від голоду?*

- Тіла померлих збирала санітарна дружина, звозили і ховали у великих спільних ямах.

Кіровоградська область

Добровеличківський район

село Корбівка

Яровий Микола Микитович (1922 р. нар.)

Записав: Стамбол І. (лютий 2008 р.)

Організувались у селі Корбівка чотири колгоспи: Захаровку об`днали в колгосп імені Сталіна – 50 дворів; Петрівку – в імені Петровського; Корбівку (центр) – в імені Будьонного; Юрдовку – в «Переможець».

Вначалі було і непогано, в гурті було весело, з піснями на поле виїжали, але це було тільки спочатку, поки хватило скотини, яку повинні здати в колгосп, всю до останньої корови чи теляти. Це було в 1930-1931-му і начало 1932 року. Жили, як при комунізмі, пока перерізали всю скотину; осталась на 50 дворів одна корова і то, в голови колгоспу Чумаченка Семена.

І началось ще в осінь 32-го року голодування. Людям за вироблені дні колгосп нічого не дав; в кого були які запаси, той ще міг жити, а тих, що надіялись на колгосп, ще в 1932 році сім`ї почали голодувати. Почався падіж коней, голодні коні здихали, і люди привикли їх споживати, але це було недовго, коні виздыхали і почали люди вмирати, ще в кінці 32-го року.

В основному, я кажу про колгосп імені Сталіна (Захаровка), де я народився і жив, і проходило це лихо на моїх очах. А ріс я любопитним хлопчиком й при НЕПі я вже добре їздив на конях верхи. В полі помагав батькові: водив коней у сівалці, в житниці, в культоваторі. Сам виїжав возом за глиною; робили по 5 ходок на день, бо люди в селі строїлись.

І так в 1929 році почали зганяти людей в колгосп, зігнали, але не було організації, і почали розходитись обратно, але в 1930 році під великою силою, з допомогою міліції почали зганяти знову і зігнали.

Коней пригнали в колгосп імені Сталіна, а інвентаря було уйма, не було його де дівати. На коморі в колгоспі підмели все, даже і посівний матеріал: ні картоплини, ні буряка не стало і в колгоспі, і в людей. В колгоспі почали варили їсти і давали тим, хто щось робив, а варили із сої юшку, десь на чирпак плавало з десяток соїн.

І почали помирати люди; ранньою весною помирали масово, де попало: іде людина по дорозі, присіла і померла. Це було страховіття дивитися, як людина помирає з голоду, а їли все підряд, полову товкли і пекли плещики. Не успівала трава наростати; лобода, якою люди самий перед зривали і варили суп, бо не було більше нічого, — рвали листя почти з дерев і живились.

Почали вмирати цілими сім'ями: померла сім'я Гуматенка Івана Давидовича, п'ятеро дітей, батько, мати, і ніхто їх не ховав, так їх черви поїли в хаті, на літо остались тільки кісточки. Люди перестали родичатись, збиратися.

Був начальником міліції Миченський, його брат з жінкою і сином померли, а він даже не знав, що вони померли, а до 33-го року навіщав їх часто.

Мерли мої ровесники, з якими я гуляв разом, — Ткаченко, Дзвоніцька. Дзвоніцька прийшла на кухню, щоб щось дали, хоч крихту їсти, їй не дали, там же вона на крилечку і померла. Друг мій, Момериченко Володя, в школі сиділи вдвох за партою, — і помер. Руженко втік разом з сином десь на Донбас, оставив жінку з хлопчиком. Вона зарізала того хлопчика і з'їла, а потім і сама померла.

В колгоспі «Переможець» не померла ні одна душа, бо поставили головою куркуля Гересленка Данила Гавриловича, а той не дозволив різати корови, а зробив ферму із 30 корів. Людям давали молоко, дітей кормили в колгоспі, і вижили всі, даже по болезні ніхто не помер в 1933 році.

Чому це так сталося: при кінці НЕПа з усіх хороших людей появилися дуже поганні люди, або ж їм хотілося вислужитись... Вони щитали себе вище всіх, а людей ні за що не считали, вони були жадні, хотіли вибити куркулів, розорити їхні сім'ї і так далі. Їм дали дуже великі права, вони заможних селян просто ненавиділи: розкоркулювали, збирали все до картоплини і виганяли просто з хати на вулицю, а тих, хто хоч трохи опирався, висилали в Сибір; знущались, били, погрожуючи пістолетом. Правда, в них була підтримка несвідомої бідноти, але біднота не знала, до чого вона йде. Багато селян просто повтікали з села. Потім була ще розкулачка вже колгоспників в 31-32-му році. Забирали все, що тільки можна було взяти на підводу. Помню, мати наділа на Марію новеньке плаття, так Семен Чумак зняв його силою, сказав: «Хватить з тебе й того, що на тобі, ти довго не проживеш», бо забрали все до квасилини.

Отак розкоркулювали і нас зимою в 1932 році. Порівняли всіх на селі, і всі дожидали чогось страшного, голодної смерті. Мені тоді було вже десятий рік, і я все запомнив, ходив вже до третього класу.

Про діда Аксентія Павловича

Як зігнали в колгосп, його поставили старшим по конях, та ще й був у нього опит як ветеринара. Больних коней приводили до нього, він на моїх очах обслідував, потім брав інструмент (називав він його «пушадло»), прорізував ним передню ногу коняці, спускав кров, і коняка ставала здорова. Його розкоркулювати не збирались, бо він все багатство віддав синам Микиті та Федоту, але й до нього дійшла біда.

Семен Чумак, головуючи, поселився в дідову хату і жив в одній хаті разом з дідом. Але весною 1933 року, як поголовно люди почали вмирати, коней вже не було, а він заставляв діда хоронити людей, але він отказався від цієї роботи, мотивуючи, що він уже немолодий (1870 року народження).

Тоді Семен силою вигнав діда з його рідної хати і сказав: «Живи де хочеш, а в хату не йди». Тоді дід пішов на той хутір, де постройвся батько (Микита), і зайняв паршивеньку хатину Меченського, зібрав їхні кості в хаті і похоронив їх прямо на городі, і став жити в тій хатині (та хатина ще до сіх пір стоїть). Я допомагав їм перевозити, тягнув тачку разом з бабою Приською.

Про батька Микиту Аксентійовича

Батько був дуже труженик, не даром в кінці НЕПу стала йому в господарстві тісно, і рішив він в 1927 році строїться. Робили з матір'ю день і ніч, ніколи не бачив, щоб вони відпочивали, ото як тільки разом обідали. І в 1928 році перейшли в нову хату правда під одним покриттям і сараєм. Перед колективізацією були в нього двоє коней і лошак, корова, своя сівалка, плуг, дві борони дерев'яні і розпашник, хороший віз, ще наставлялась бричка з ресорами на віз (це як їздив на празники).

Це все здав у колгосп, а в 1932 році зимою, як я вже вище казав, нас розкоркулили: батько не здався їм, а втік і пішком степами пішов у Водяду, де родися, хотів там переховуватись, але побачивши, що там твориться те саме, повернувся назад додому. Але йшовши додому степом, замітив під снігом

(а зима була дуже сніжна) мишоловки з проса. Прийшовши додому він розказував, що надібав багато мишоловок. Тоді він зробив великі саночки і вставав рано, бо він ще пере-ховувався і йшов заготовляв те просо, а під вечір ми вдвох з Марією їдемо саночками і привозимо разом з ним те просо, але його треба було просушити, стовкти, зварити з їсти, а остальне заховати, бо придуть і заберуть даже з печі (ходили активісти). Чумака Семена приходив кожен день і допитувався: «Я думаю, що ви вже подошли, за чим ви живете?». В той час мати посилала Володю і Веру просити, хто що дасть: чи кусочок бурячка, чи кабачка; вони ходили по всій Корбівці і щось приносили. Вона показувала їх Чумаку: цим і живем. А просо нас виручило, їли кашу вволю цілу весну. Ще й батько носив торбинкою. Отак ми вижили в 33-ій рік, ніхто й не думав, що ми виживемо, бо наша хата була крайня – ніхто туди не приходив, окрім Чумака. Ще що нас спасало, так це що було багато сусликів та їжаків, яких ми споживали; їжаки були наш делікатес, спіймаєш і живого в вогонь. Потім обшкребеш, як поросся, а вони жирні і добрий був борщ із щавелю, бо більше не було нічого, окрім буряку. 1933 рік був ще й дощовий, вся городина вимокла, ніякої надії на майбутнє не було. Можна тільки згадувати, що колись ми їли хліба, його ще скоро не буде. А де ж поділилися активісти? А пішли в підпілля; хто втік з позором із села, хто прикинувся в дурника, а хто й зголоду здох, бо у людей не було вже що одбирати. Чумака вигнали з партії і все ж кожен житель села у думках убив би його, але говорили: нехай іде на другі руки.

Підходив 1934 рік. Люди думали, що буде ще гірше. Всі старались заготовляти, що тільки попало на зиму. Пішло все: і коріння, і різні ягоди, фрукти, збирали на полі мишоловки, колоски. Вже по дворах не ходили, не забирали, і люди старались тільки для себе. І так пережили зиму 33-34-го року. Колгосп нічого не дав, та й не було що давати.

В 1934 році нахлинули переселенці з Кіровоградської області, заміняли, в основному, хати померлих. А весною прийшла в село МТС – багато тракторів стали обробляти землю, набирати на курси корбівську молодь. Дирекція МТС і начальство позанимали куркульські хати, маєток Камінської. Була гарна церква, зняли дзвони і зробили з неї клуб. Це все проходило на моїх очах, я якраз ходив в 4 клас.

Не дожидаючи трактора, люди копали вручну і садили кукурузу (хочу замітити, до 34-го року в селі кукурузою не занімались). Десь чи молдовани, чи то румини дали кукурузи на посів, і вона дуже виручила людей. У нас, в колгоспі імені Сталіна, був завхозом дуже хороша людина, Зубаренко Данило Григорович. Він видав кукурузу і говорив половину їсти, а половину обов'язково посадити. Люди його слухали і робили те, що він говорив. Та ще й йому вдалося взяти другим путем: тоді він тайно дер крупи, і варили куліш. Люди зажили, всі намагались ходити на роботу. Стали веселіше жити, а з першого обмолоту варили людям на полі кутю. Потім вже всі зрозуміли, що з голоду не будем помирати. Але в той рік колгосп мало дав людям, але все ж надія була.

Для МТС завозили хліб, відкрили буфет, доставляли в магазин необхідні товари. Трактористам давали гроші і зерно. Так що життя йшло своїм чередом.

Відгомін лихоліття

*Спогади очевидців Голодоморів 1932-1933 і
1946-1947 рр.,
а також періоду нацистської окупації,
записані студентами історичного факультету
ОНУ ім. І.І. Мечникова*

Підписано до друку 12.05.2014 р.
Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 6,05.
Папір офсетний. Наклад 100 прим.

ФОП «Сухачов»

65023 м. Одеса, вул. Садова, 14

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 4362 від 13.07.2012 г.
Тел./факс (098) 457-75-00 (044) 507-04-52, (050) 552-20-13,
E-mail: osvita.odesa@gmail.com , www.rambook.ru

Видавництво «Освіта України»

04136, м. Київ, вул. Маршала Гречка, 13, оф. 218.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №1957 від 23.04.2009 р.
Тел./факс (044) 507-04-52, (044) 228-81-29, (063) 237-59-92.
E-mail: osvita2005@mail.ru, www.rambook.ru

Видавництво «Освіта України» запрошує авторів до співпраці з випуску видань, що стосуються питань управління, модернізації, інноваційних процесів, технологій, методичних і методологічних аспектів освіти та навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Надаємо всі види видавничих та поліграфічних послуг.